

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز با عنوان:
Explaining the effects of the socio-economic institution of Waqf on
the urban spatial organization
(Case study: Mashhad in the Safavid era)
در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

مقاله پژوهشی

تبیین تأثیرات نهاد اجتماعی-اقتصادی وقف بر سازمان فضایی شهر (نمونه موردی: شهر مشهد در عصر صفوی)

محمدحسین کاظمی اندریان^۱، احد نژاد ابراهیمی^{۲*}

۱. پژوهشگر دکتری شهرسازی اسلامی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.

۲. دانشیار دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.

تاریخ انتشار: ۱۴۰۰/۰۹/۰۱

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۲/۱۱

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۸/۰۴

چکیده

بیان مسأله: نهاد وقف تحت تأثیر وجود بارگاه ملکوتی حضرت رضا (ع) نقشی جدی در سازمان فضایی شهر مشهد در ادوار مختلف به خصوص عصر صفوی داشته است لیکن، این موضوع به دلیل دشواری در بازنمایی سازمان فضایی شهری اعصار گذشته کمتر بررسی شده است.

اهداف پژوهش: پژوهش حاضر قصد دارد با بازنمایی سازمان فضایی شهری در عصر صفوی و بررسی موقوفات شهر مشهد در این دوره، به تبیین تأثیرات نهاد اجتماعی-اقتصادی وقف بر سازمان فضایی شهر بپردازد.

روش پژوهش: ابتدا با استفاده از نقشه‌ها، اسناد و کتب تاریخی نقشه سازمان فضایی شهری مشهد در عصر صفوی ترسیم شده و در گام بعد با بررسی منابع و وقفنامه‌های تاریخی، ۴۵ موقوفه قابل شناسایی در نقشه جانمایی و در نهایت موقعیت این موقوفات در نسبت با سازمان فضایی شهری تحلیل شد.

نتیجه‌گیری: نتیجه نشان می‌دهد مهمترین تغییرات وقف پایه شهر مشهد در عصر صفوی احداث خیابان اصلی به نام «چهارباغ(خیابان)»، «میدان (صحن) عتیق» و دو دروازه بالاخیابان و پایین‌خیابان است. سازمان فضایی شهری شامل فضاهای شهری، شبکه معابر اصلی شهر، کانون‌های فعالیت، منظر و نشانه‌های شهری، اندام‌های طبیعی، ساخت اجتماعی-فرهنگی و ساخت سیاسی-امنیتی را به طور جدی توسط تغییرات وقف پایه دگرگون شده است. تغییرات وقف پایه ضمن حفظ ارتباط ارگانیک با ساختار کهن، ساختار شمالی-جنوبی شهر را به راستای شرقی-غربی تغییر می‌دهد و کانون‌های فعالیت و عناصر شاخص مقیاس شهری و فراشهری از قبیل کاربری‌های آموزشی، مذهبی، بهداشتی، اقامتی و تجاری (که عمدتاً وقف بوده‌اند) را در این محور سامان می‌دهد. این تغییرات دسترسی حرم مطهر به دو دروازه جدید و ارگ حکومتی را تسهیل کرده و دو کریدور بصری منحصر به فرد با چهار نشانه شاخص ایجاد می‌کند.

واژگان کلیدی: وقف، صفویه، سازمان فضایی، خیابان، چهارباغ، فضای شهری.

مقدمه

بوده و شهید اول معنای اصطلاحی وقف در فقه اسلامی را «حبس عین مال^۱ و رها کردن منفعت» بیان می‌کند (دادمزی، ۱۳۷۸، ۲۲۶) وقف یک هدیه مذهبی و یک دارایی واجد عواید است که در چارچوب حقوق اسلامی تنظیم شده است (Saduman & Aysun, 2009). وقف وجود درآمد و خدماتی دائمی را برای محرومان تضمین کرده و از این رو همبستگی اجتماعی را در شهرهای اسلامی تقویت می‌کرد (Nour, 2015). در واقع هدف

وقف از جمله آموزه‌های دینی اسلام است که علمای دینی بر آن بسیار تأکید کرده و در قرون متمادی، تأثیرات قابل توجه در ابعاد اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و کالبدی شهرهای مسلمانان برجای گذاشته است. واژه وقف در لغت به معنای «بازداشتن یا متوقف کردن» (Nour, 2015)

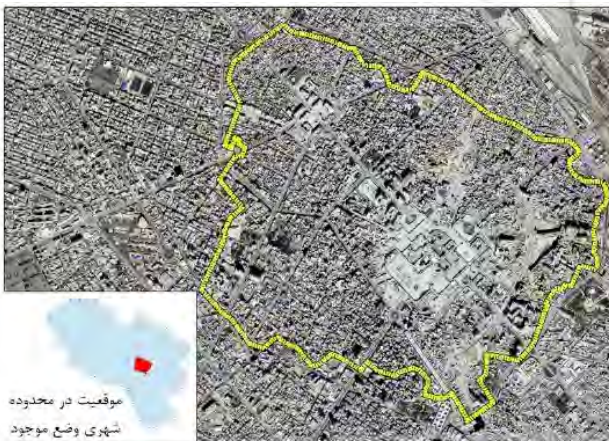
* نویسنده مسئول: ۰۹۱۴۴۱۱۳۱۹۸، ahadebrahimi@tabriziau.ac.ir

سؤالات است: سازمان فضایی شهر در عصر صفویه از چه اجزاء و عناصری تشکیل شده است؟ موقوفات دوره صفوی چگونه در سطح شهر توزیع شده و تأثیر و تأثرات آنها در نسبت با سازمان فضایی شهر چگونه است؟ و به طور کلی رابطه بین نهاد اجتماعی-اقتصادی وقف با سازمان فضایی شهری مشهد در عصر صفوی چگونه است؟

روش پژوهش

روش مورد استفاده تحلیلی-اسنادی بوده که در این مسیر از کتب، اسناد، وقفنامه‌ها و نقشه‌های تاریخی شهر مشهد بهره گرفته و به فراخور، از مصاحبه با خبرگان نیز استفاده شده است. در گام اول به دلیل نبود نقشه مناسب از سازمان شهری مشهد در عصر صفوی، ابتدا نقشه‌ای با استفاده از نقشه‌های تاریخی، با دقت مورد نیاز ترسیم شد. در گام دوم موقعیت موقوفات قابل شناسایی دوره یادشده (۴۵ موقوفه) با استفاده از کتب، اسناد و وقفنامه‌های تاریخی در نقشه جانمایی و سپس به تحلیل موقعیت و تأثیرات موقوفات بر سازمان فضایی شهر پرداخته شد. محدوده پژوهش حاضر، محدوده محصور در «باروی طهماسبی» است که مساحتی حدود ۶۰۰ هکتار را دربرمی‌گیرد. به لحاظ موقعیت جغرافیایی، بسیاری از موقوفات خارج از محدوده شهر مشهد در عصر صفوی یعنی محدوده داخل باروی طهماسبی (تصویر ۱) قرار دارند و در این پژوهش بحث نشده‌اند. همچنین این پژوهش به موقوفات قبل و بعد از دوره صفوی نپرداخته است. در ساختار شهری عصر صفوی موقوفات متعددی وجود دارد که در دوره پیش از صفوی وقف شده‌اند و نیز رقباتی وجود دارند که در عصر صفوی برای موقوفه‌های پیش از صفویه وقف شده‌اند و هر دوی آنها خارج از قلمرو پژوهش حاضر

واقعی وقف به دست آوردن، نگه داشتن و گردش «حق استفاده از عین» موقوفه در پناه قانون اسلام بود (Toru, 2018). وقف تقریباً در تمام گستره سرزمین‌های اسلامی مشاهده می‌شود. بیش از ۴۹۰ هزار موقوفه اسلامی ثبتی در هند وجود دارد که مساحتی بالغ بر ۶۰۰ هزار ایکر (حدود ۲۴۰ هزار هکتار) را شامل می‌شود (Obaidullah, 2016). وضعیت مشابهی در امپراطوری عثمانی، الجزایر، مصر و تونس وجود داشته است. وقف در پژوهش‌های مختلف به عنوان یک نهاد اقتصادی-اجتماعی بررسی شده (Efendic & Bisić, 2020; Nabi, Islam, Bakar & Masuduzzaman, 2019; Suhaimi, Rahman & Marican, 2014; Zuki, 2012) و بسیاری از پژوهشگران نیز به تحلیل آن در نسبت با ساختار شهری توجه کرده‌اند (Deguilhem, 2008; Kana'an, 2001; Keser & Kurt, 2016; Lteif & Soulard, 2019). در ایران نیز با ورود اسلام، نهاد وقف در شهرها به خصوص شهرهای مذهبی نظیر مشهد توسعه قابل توجهی پیدا کرد. وجود مرقد امام رضا(ع) باعث جذب واقفانی از طبقات مختلف اجتماعی شد که موقوفه‌هایی را برای امر زیارت، وقف نمایند. قبول شیعه به عنوان مذهب رسمی در دوره صفویه نقطه عطفی در ترویج و توسعه هاد وقف به شمار می‌رود. چرا که امرای صفوی به خصوص شاه عباس اول که ۹ سفر به مشهد داشت^۱، نگاهی ویژه به مشهد داشته و املاک و مستغلات بسیاری را برای مرقد امام رضا(ع) وقف کرد. علاوه بر موقوفات حرم مطهر، در این دوره اماکن و خدمات عمومی بسیاری نیز برای عموم وقف شدند که از آن جمله می‌توان به مدارس، کاروانسراها، آب‌انبارها، قنوات، حمام‌ها، مساجد و آسیاب‌آبی‌های متعدد اشاره کرد. پژوهش کنونی با استفاده از اسناد، کتب و نقشه‌های تاریخی، به دنبال یافتن پاسخ این

تصویر ۱. محدوده مورد مطالعه، راست: محدوده باروی طهماسبی در نقشه دالمج، ۱۲۴۸؛ چپ: عکس هوایی سال ۲۰۱۹. مأخذ: نگارندگان

هستند. بنابراین در این پژوهش از میان تعداد بی‌شمار موقوفه‌های دارای سند و مشخصات، منحصرأ به بررسی موقوفات غیرمنقولی که در عهد صفوی وقف شده‌اند پرداخته می‌شود.

سازمان فضایی شهر مشهد در عصر صفوی

سازمان فضایی کیفیتی از چیدمان فضایی عناصر کلیدی شهر است که شهروندان را در تشخیص و ادراک این نظم، همچنین جهت‌یابی و تحرک در آن یاری می‌دهد (ذکاوت، ۱۳۹۰). عصر صفوی دوران رونق و تغییرات گسترده کالبدی و به تبع آن دگرگونی سازمان فضایی در شهر مشهد محسوب می‌شود به گونه‌ای که بخشی از سازمان پدید آمده کماکان بعد از گذشت چهار سده به حیات خود ادامه می‌دهد. برای این تغییرات چهار علت عمده می‌توان برشمرد: ۱. وجود بارگاه ملکوتی علی بن موسی الرضا(ع): در قرون قبل از صفویه به خصوص دوره تیموری، مشهد به دلیل وجود مرقد مطهر حضرت رضا (ع) مورد توجه امرا و سلاطین قرار داشت. عصر صفویه نیز از این قاعده مستثنی نبود. ۲. رسمیت یافتن تشیع در عصر صفوی: این موضوع سبب شد حکومت توجه ویژه به رونق شهر مشهد به عنوان مدفن امام هشتم شیعیان داشته باشد. از نشانه‌های علاقه امرای صفوی به مشهد الرضا(ع) می‌توان به دفن شاه طهماسب اول^۳، الله‌وردی‌خان^۴ سپهسالار امپراطوری صفوی و شیخ بهایی^۵ دانشمند نامی صفویه در مجاورت مرقد مطهر حضرت رضا(ع) اشاره کرد. ۳. ادای دین شاه عباس به امرای خراسان: شاه عباس سلطنت خود را مدیون امرای خراسان می‌دانست و به همین دلیل مشهد در دوره او رونق روزافزون یافت. «امرای خراسان، عباس میرزا (فرزند شاه محمد خدابنده که در هرات به سر می‌برد) را به سلطنت گماشته و در واقع اعلام استقلال کردند. پس از آن و به دنبال جنگ و درگیری بر سر تصرف عباس میرزا، مرشد قلی خان استاجلو پیروز شد و به همراه عباس میرزا به مشهد وارد شده و در سال ۹۹۴ ه. ق در کنار کوه‌سنگی با گذاشتن تاج شاهی بر سر وی، او را به طور رسمی سلطان ایران معرفی کرد» (رضوانی، ۱۳۸۴، ۱۵۳). ۴. ایجاد امنیت پایدار در منطقه از طریق تقویت نظامی شهر مشهد: از یک‌ها همواره به مشهد تهاجم می‌کردند و تأمین امنیت آن، دغدغه‌ای جدی برای حکومت به شمار می‌رفت. در ادامه به بیان مهم‌ترین تغییرات کالبدی شهر که زمینه‌ساز انقلاب در سازمان فضایی شهر مشهد در عصر صفوی شدند پرداخته می‌شود.

• **بارو و دروازه:** احداث باروی طهماسبی اولین اقدام مهم در تغییر فرم شهری مشهد در عصر صفوی به شمار می‌رود. شاه طهماسب اول، دستور ساخت باروی شهر را در سال

۹۳۵ ه. ق. برای مقابله با تهاجم از یک‌ها صادر کرد و آن را در سال ۹۴۲ ه. ق. تکمیل کرد^۶ (همان، ۱۵۳)؛ بعد از ساخت پنجمین و آخرین بارو توسط شاه طهماسب، شهر دارای چهار دروازه به نام‌های نوغان (شمال)، عیدگاه (جنوب شرقی)، سراب (غرب) و میرعلی آمویه (شمال شرقی) شد و احداث «خیابان» در عصر شاه عباس، دروازه بالاخیابان و دروازه پایین‌خیابان را نیز به آنها اضافه کرد (بنگرید به: متولی حقیقی، ۱۳۹۲، ۴۴۶). دو دروازه اخیر به مرور اهمیتی فراتر از سایر دروازه‌ها پیدا کرده و در نسبت با «خیابان» نقش انتظام‌بخشی به استخوان‌بندی شهری را ایفا می‌کنند. در دوره بعد از صفوی نیز این دو دروازه اهمیت خود را ارتقا بخشیدند چرا که عمده کانون‌های فعالیتی به خصوص کاروانسراها در ستون فقرات شهر یعنی «خیابان» گسترش یافته و پذیرای خیل زائران و کاروان‌های تجاری شدند. همچنین دو دروازه یادشده در کنار سردرهای غربی و شرقی صحن عتیق مهم‌ترین نشانه‌های شهری پدید آمده در عصر صفوی به شمار می‌روند.

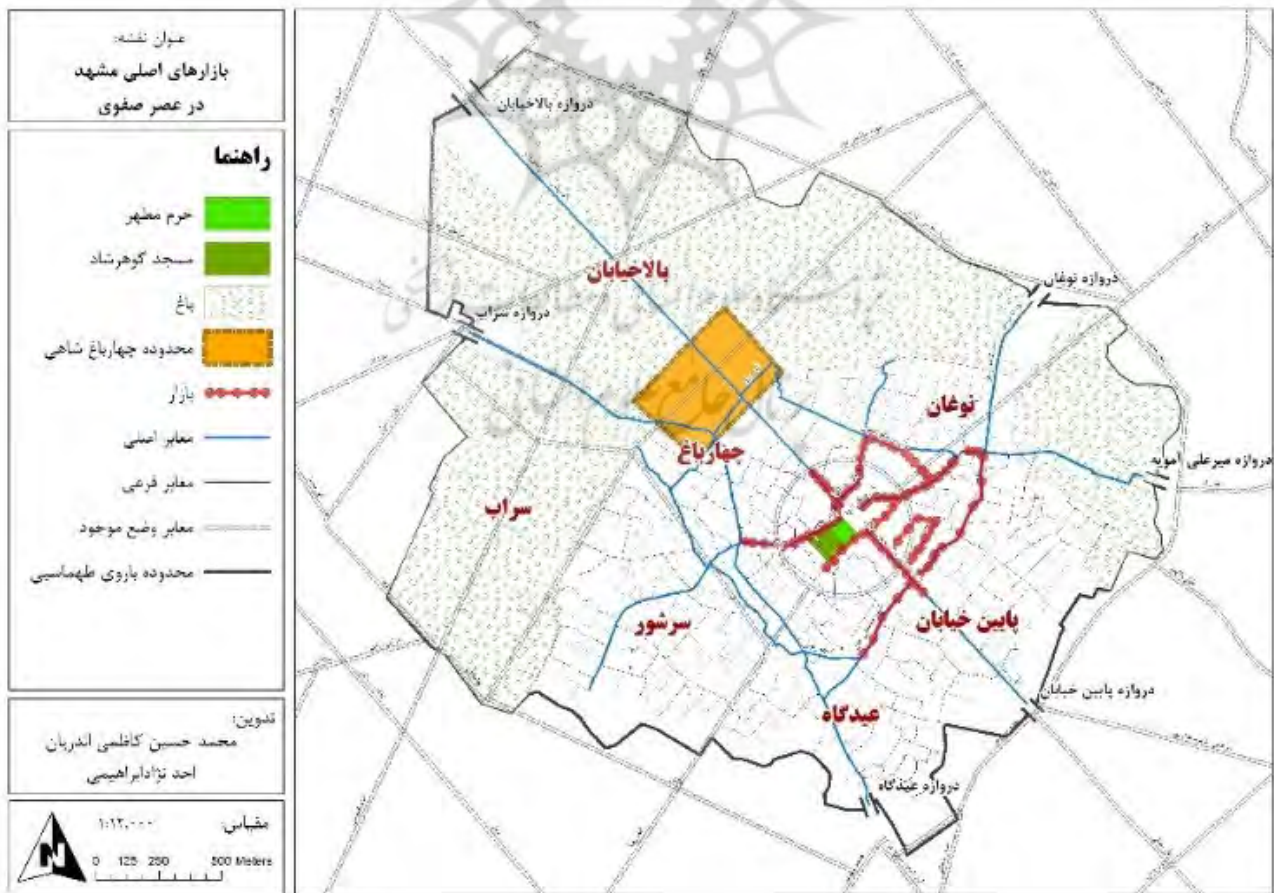
• **محلات:** پیش از صفوی مشهد پنج محله نوغان، سرشور، عیدگاه، چهارباغ و سراب داشته که پس از احداث خیابان، دو محله بالاخیابان و پایین‌خیابان نیز به آنها افزوده می‌شود. بزرگترین محله، نوغان نام داشته که پیش از ادغام در محلات مشهد، یکی از چهار کانون جمعیتی مهم ولایت توس در کنار رادکان، تروغند و تابران به شمار رفته و در قرون اولیه اسلام مرکز ولایت توس بوده است (بنگرید به پاکزاد، ۱۳۹۰، ۱۹۴) نوغان بعد از حمله مغول و ویرانی تابران و پس از احداث باروی طهماسبی، به محله‌ای از محلات مشهد تبدیل شد. محله سراب بعد از نوغان، قدیمی‌ترین محله مشهد شمرده می‌شد. این محله در جنوب‌غربی شهر و در محل روستای سناباد قدیم قرار داشت (بنگرید به: متولی حقیقی، ۱۳۹۲، ۴۵۰). محله سرشور در جنوب حرم مطهر بوده و بازار زنجیر و بازار سرشور در راستای آن شکل گرفته بودند. محله عیدگاه نیز در جنوب‌شرق حرم مطهر و در مجاورت دروازه عیدگاه قرار داشت. محله بالاخیابان حدوداً از بست بالاخیابان و شمال محله سراب و چهارباغ، بعد از احداث «خیابان» هویت یافت و به تدریج تبدیل به یکی از مناطق اعیان‌نشین شهر شد و محله پایین‌خیابان نیز با احداث «خیابان» و دروازه خیابان، تبدیل به یکی از مهم‌ترین محلات خدماتی در شرق شهر شد.

• **بازارها:** مهم‌ترین بازارهای شهر در عصر صفوی در اطراف حرم مطهر قرار داشتند. بازار زنجیر و بازار سرشور در جنوب غربی، بازار سنگتراش‌ها^۷، راسته نوغان، بازار حکاک‌ها و بازار حاج آقاچان در شمال، راسته عباسقلی‌خان و راسته سیاه‌آب یا سیابون در پایین‌خیابان از جمله بازارهای شهر محسوب

معبر اصلی دیگر که بازار سراسری مشهد در راستای آن قرار داشت نیز از محله نوغان شروع شده و به حرم مطهر می‌رسید و در ادامه وارد محله سرشور می‌شد. «در زمان تیموریان محور تاریخی بازار مشهد که دو محله نوغان و سرشور را به هم متصل می‌کرد با قرارگیری ساختمان‌هایی نظیر مسجد گوهرشاد، مدرسه پریشان، مدرسه بالاسر، مدرسه دو در، و دو مقبره امیر شاه ملک و گنبد خشتی^۱ در دو سوی آن، به یکی از محورهای تاریخی و باارزش ایران تبدیل شد» (پاکزاد، ۱۳۹۰، ۳۷۰؛ مخلصی، ۱۳۷۴، ۶۲۶). معبر شمالی-جنوبی دیگر هم محله نوغان را به محله اعیان‌نشین و حکومتی «چهارباغ» متصل می‌کرد. در کنار این سه گذر شمالی-جنوبی، سه شریان شرقی-غربی هم وجود داشتند که دو معبر از آنها ارتباط عمارت حکومتی را به سه دروازه عیدگاه، سراب و میرعلی آمویه برقرار می‌کردند. معبر اول از دروازه میرعلی آمویه در شمال شرق شروع شده و به ارگ ختم می‌شد و معبر دوم، از دروازه عیدگاه در جنوب شرق شروع شده و پس از گذر از ارگ شاهی در محله چهارباغ، به دروازه سراب منتهی می‌گشت. معبر سوم نیز به موازات معبر اخیر از محله عیدگاه

می‌شدند که عموماً قبل از صفوی نیز وجود داشته و ساختار شمالی-جنوبی داشته‌اند (بنگرید به متولی حقیقی، ۱۳۹۲؛ پاکزاد، ۱۳۹۰؛ رهنما، ۱۳۹۰؛ مدرس رضوی، فیاض، مؤید ثابتی، مولوی و فرخ، ۱۳۸۵؛ مهندسین مشاور طاش، ۱۳۸۵، ۱۳؛ ماهوان، ۱۳۸۳؛ کاویانیان، ۱۳۵۴؛ مک گرگور، ۱۳۳۶؛ عکس هوایی شهر مشهد، ۱۳۳۵؛ لشکر ۸ خراسان، ۱۳۳۳؛ دالمج، ۱۲۴۸؛ خانیکوف، ۱۲۳۶) با توسعه صحن عتیق، بازار سراسری شهر به دو نیم تقسیم‌شده و دو بست پایین‌خیابان و بالاخیابان نیز در شرق و غرب صحن به وجود آمد که منجر به شکل‌گیری دو بازار جدید با ساختاری شرقی-غربی و عمود بر بازارهای کهن شهر شد. به تدریج دکان‌ها و خدمات مختلف در راستای پایین‌خیابان و بالاخیابان و به سمت دروازه‌های شهر توسعه یافته و این راسته در گذر زمان به مهم‌ترین و پررونق‌ترین کانون فعالیتی شهر مبدل می‌شود (تصویر ۲).

• شبکه معابر: تا پیش از دوره صفوی، ساختار کلی معابر شهری، الگوی شمالی-جنوبی داشتند. یکی از معابر اصلی معبری بود که دروازه نوغان را به دروازه عیدگاه متصل می‌کرد.

تصویر ۲. بازارهای اصلی شهر مشهد در عصر صفویه. مأخذ: نگارندگان^۱.

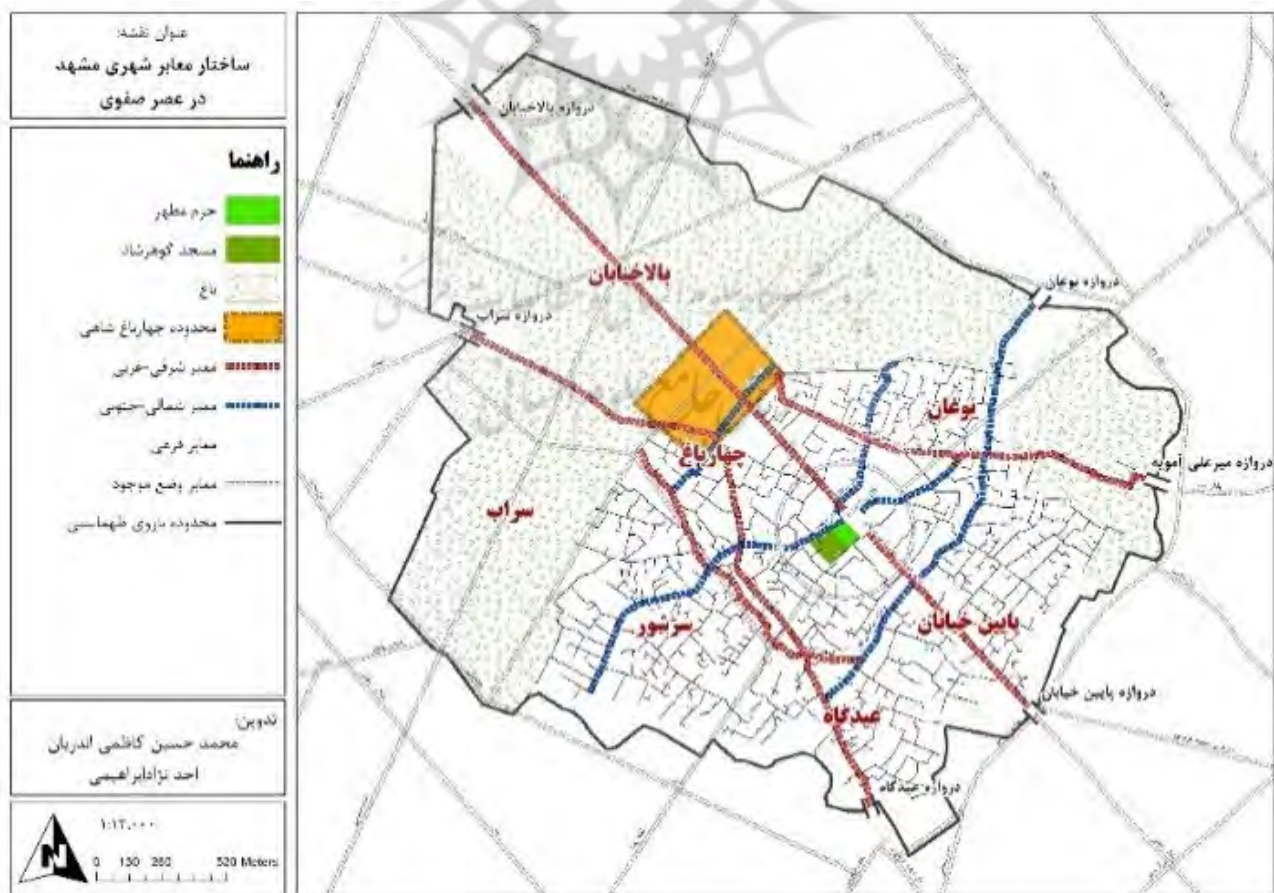
مسجد گوهرشاد و ارگ، همچون دوره تیموری، در عصر صفوی نیز شاخص ترین عناصر شهر محسوب می شدند. با احداث خیابان، مجموعه حرم مطهر و مسجد گوهرشاد به طور مستقیم به چهارباغ شاهی متصل و حد فاصل این چهارباغ تا حرم مطهر به یکی از مهم ترین محوره های شهری مبدل می شود. پیش از احداث خیابان، عمده عناصر شاخص شهری نظیر مساجد، حمام ها، کاروانسراها، مدارس و ... در امتداد «راسته-بازارها» ی «شمالی-جنوبی» نظیر نوغان و سرشور قرار داشتند اما احداث «خیابان» کانون های فعالیتی را ضمن حفظ ارتباط ارگانیک با اجزای کهن، در راستای شرقی-غربی معطوف می سازد.

موقوفات مشهد در عصر صفویه

از جمله سیاست های دولت صفوی برای توسعه شهر مشهد بهره گیری از نهاد وقف در ایجاد و حفظ اماکن بوده است. حرم مطهر در دوره صفوی شاهد توسعه قابل توجه است که برای تأمین هزینه های حفظ و نگهداری از اماکن و اداره امور جاری آن (نظیر اطعام زائرین، نظافت اماکن، روشنایی و ...) املاک و مستغلات فراوانی توسط امرا و سلاطین صفوی وقف آستان حضرت رضا (ع) می شود. علاوه بر آن، اماکن متعددی در سطح

شروع شده و به محله چهارباغ منتهی می شد (بنگرید به: متولی حقیقی، ۱۳۹۲؛ پاکزاد، ۱۳۹۰؛ رهنما، ۱۳۹۰؛ مدرس رضوی و همکاران، ۱۳۸۵؛ مهندسین مشاور طاش، ۱۳۸۵، ۱۳؛ ماهوان، ۱۳۸۳؛ کاویانیان، ۱۳۵۴؛ مک گرگور، ۱۳۳۶؛ عکس هوایی شهر مشهد، ۱۳۳۵؛ لشکر ۸ خراسان، ۱۳۳۳؛ دالمج، ۱۲۴۸؛ خانیکوف، ۱۲۳۶) احداث «خیابان» به طول ۳۲۰۰ و عرض ۳۰ متر در سال ۱۰۲۱ ه.ق. (۱۶۰۰ م) چهارمین و مهم ترین محور شرقی-غربی را به شهر اضافه کرد که علاوه بر دسترسی مستقیم به حرم مطهر از دو دروازه پایین و بالاخیابان، یک محور جدید برای اتصال ارگ به بارو نیز ایجاد کرد و ارگ علاوه بر چهار دروازه عیدگاه، سراب، نوغان و میرعلی آمویه، به پنجمین و ششمین دروازه نیز متصل شد (تصویر ۳). این مداخله کالبدی در بافت کهن شهر مشهد که در نوع خود بی نظیر است، ۲۵۰ سال پیش از مداخلات هوسمان (در نیمه قرن نوزدهم) در بافت مرکزی پاریس انجام شده است. بعد از احداث خیابان که شهر را به دو نیمه شمالی و جنوبی تقسیم می کند، نظم نوینی بر سازمان فضایی حاکم می شود که منجر به تحریک توسعه در راستای ستون فقرات شرقی-غربی شهر می شود.

• **کاربری های شاخص شهری:** سه عنصر مجموعه حرم مطهر،

تصویر ۳. شبکه معابر شهری مشهد در عصر صفوی. مأخذ: نگارندگان.^۱

محمدهادی شریف وزیرخان نیز اشاره شده اما متأسفانه اطلاعات دقیقی از این مکان‌ها وجود ندارد. همچنین در وقفنامه‌ها به دکان‌ها، منازل و اراضی پرشماری اشاره شده که به دلیل نبود نشانی دقیق، جانمایی آنها امری دشوار است.

• سایر موقوفات شهر

به غیر از موقوفاتی که برای تأمین هزینه‌های حرم مطهر در دوره صفوی وقف شد، بناهای بسیاری با کاربری مذهبی، آموزشی، بهداشتی و اقامتی نیز در این دوره ساخته و به منظور استفاده عموم وقف شد. مشخصات این موقوفات در ادامه بررسی می‌شود.

- کاربری مذهبی

مساجد را می‌توان قدیمی‌ترین و مهم‌ترین موقوفات دانست چرا که از ظهور اسلام تاکنون تقریباً تمام مساجد برای عموم وقف شده و مالکیت دولتی و خصوصی بر آن موضوعیت نداشته است. عصر صفوی نیز از این قاعده مستثنی نبوده و در منابع مختلف مجموعاً ساخت ۹ مسجد مهم به این دوره نسبت داده شده است. علاوه بر مساجد یادشده، مصلاهی پایین‌خیابان در بیرون از دروازه پایین‌خیابان ساخته شد تا در مناسبت‌های خاص نظیر عید قربان، عید فطر و نماز آیات که مسجد جامع گنجایش جمعیت عظیم نمازگزاران را نداشت، برای اقامه نماز استفاده شود. مصلاهی پیشین مشهد در نزدیکی طرق (جنوب‌شرق مشهد) واقع بود که پس از ویران شدن در اثر زلزله، مصلاهی جدید در سال ۱۰۷۸ ق ساخته شد. سه مقبره مهم (که تا امروز پابرجا هستند) نیز مربوط به دوره صفوی هستند که عبارت‌اند از مقبره پیرپالاندوز، گنبد سبز و گنبد خشتی. مشخصات کلی و موقعیت حدودی فضاهای مذهبی در **جدول ۲** و **تصویر ۶** نمایش داده شده است.

- کاربری آموزشی

در عصر صفوی، فضاهای آموزشی رشدی قابل توجه یافت به گونه‌ای که ۱۱ مدرسه علمیه به نام‌های نواب، عباسقلی‌خان، خیرات‌خان، میرزاجعفر، باقریه (سمیعیه)، بهزادیه (حاج حسن)، فاضل‌خان (فاضلیه)، سعدیه (پایین پا)، ابدال‌خان، خواجه‌رضوان (حاجی‌رضوان) و امیرناصر ساخته و وقف شد. این مکان‌های وقفی آموزشی موقوفاتی برای تأمین هزینه‌های تحصیل داشته‌اند. **جدول ۲** خلاصه‌ای از وضعیت هر مدرسه با ذکر موقوفات آن و **تصویر ۷** موقعیت حدودی آنها را نشان می‌دهد.

- کاربری بهداشتی

حمام‌های عمومی از کاربری‌های ثابت شهرها در اعصار مختلف بوده‌اند. در شهر مشهد نیز با توجه به ورود کاروان‌های زیارتی و تجاری متعدد به شهر در عصر صفوی، این نیاز بیش از پیش اهمیت داشته است. به غیر از حمام مهدی قلی بیگ

شهر با کاربری‌های مختلف ایجاد شدند. در ادامه موقوفات شهر مشهد دوره صفویه در دو دسته «موقوفات حرم مطهر» و «سایر موقوفات» بررسی می‌شود.

• موقوفات حرم مطهر

تعداد دقیق موقوفات حرم مطهر و سایر موقوفات شهری مشهد چندان مشخص نیست چرا که بسیاری از اسناد و مدارک و بعضاً خود موقوفات در اثر تهاجم‌های مکرر دشمنان از بین رفته، بخشی توسط سلاطین و امرا تصرف شده و بخشی نیز به تصرف افراد سودجو درآمده است. با این وجود از میان تعداد پرشمار موقوفه‌های دارای سند و مشخصات، در این پژوهش به بررسی موقوفات غیرمنقولی که در عهد صفوی وقف شده‌اند پرداخته می‌شود. حسن آبادی (۱۳۹۱، ۲۵-۲۲) تعداد موقوفه‌های دوره صفوی را ۷۳ ذکر می‌کند که از این میان بسیاری از موقوفه‌ها خارج از باروی طهماسبی قرار داشته و موضوع این پژوهش نیستند. در ادامه به معرفی اجمالی موقوفات واقع در محدوده باروی طهماسبی پرداخته می‌شود. از مهم‌ترین موقوفات این دوره می‌توان به «نهر خیابان» اشاره کرد. امیرعلیشیر نوایی وزیر سلطان حسین بایقرا تیموری برای رفع مشکل کم‌آبی شهر مشهد آب چشمه گلسب (گیلاس) را از مسافت ۴۴ کیلومتری شمال غرب مشهد به مشهد منتقل می‌کند (**تصویر ۴**). شاه عباس صفوی پس از احداث «خیابان» در سال ۱۰۲۱ ه. ق، آب چشمه گلسب را از صاحبان آن خریده، آب را در سال ۱۰۲۳ ه. ق در میانه «خیابان» جاری و وقف حرم مطهر می‌سازد و طی وقفنامه‌ای تأکید می‌کند که احدی حق استفاده از آب نهر را با احداث انشعاب به منزل و باغ یا اراضی کشاورزی ندارد (مصرف فقط به اندازه رفع نیاز و برداشتن با ظرف). او گفته بود نهر باید به حرم مطهر رسیده و پس از خارج شدن از حصار شهر به مصرف «مزرعه خیابان» (که آن نیز وقف آستان بود) برسد و عواید آن مصروف مطبخ حرم مطهر جهت اطعام زائرین شود^{۱۱} (**آستان قدس رضوی، ۱۲۷۳ ق، ۱۱-۹**).

دیگر موقوفات حرم مطهر در این دوره شامل سه حمام - حمام سرسنگ (مهدی قلی بیگ)، حمام آغچه (حضرتی) و حمام شاهوردیخان - سه کاروانسرا (به نام‌های سلطانم، شاهوردیخان و الله وردیخان)، دارالشفاء، یک آب‌انبار و یک قبرستان است که مشخصات و موقعیت آنها در **جدول ۱** و **تصویر ۵** ارائه شده است. مسأله قابل توجه این است که به غیر از دارالشفاء که واقفی گمنام دارد، قریب به اتفاق واقفین جزو سلاطین و امرای سلسله صفوی بوده‌اند.

علاوه بر موارد یادشده در **جدول ۱**، در اسناد به سه قنات مهدی قلی بیگ (۱۰۲۷ ه. ق)، عتیق علی منشی (۹۳۱ ه. ق) و حاجی جلال‌الدین محمد؛ چهار آسیاب آبی به نام‌های الله‌وردیخان، حاجی جلال‌الدین محمد، شاه سلطان حسین و امیر علاءالدین محمد و نیز حمام ابوالحسن صاحب نسق و کاروانسرای

تصویر ۴. موقعیت چشمه گلسب (گیلاس) نسبت به شهر مشهد و ارتفاعات اطراف. مأخذ: نگارندگان^{۱۲}.

- سایر کاربری‌ها

آب‌انبارها و آسیاب‌آبی‌ها از جمله کاربری‌های وقفی این دوره‌اند. احداث نهر خیابان در محور غرب تا شرق شهر زمینه را برای احداث طاحونه یا آسیاب‌آبی فراهم ساخته بود. از میان آسیاب‌آبی‌ها تنها به یکی در اسناد اشاره شده که در مورد آن هم اطلاعات دقیقی در دسترس نیست. در خصوص آب‌انبارها نیز به غیر از آب‌انبار محراب‌خان که در بخش موقوفات حرم مطهر بررسی شد حداقل سه آب‌انبار دیگر نیز در این دوره وقف شده که مشخصات آنها در **جدول ۵** و موقعیت حدودی آنها در **تصویر ۱۰** ترسیم شده است.

نهاد وقف و سازمان فضایی مشهد در عصر صفوی

بعد از تبیین سازمان شهری عصر صفویه و بیان مشخصات موقوفه‌های این دوره، در این بخش رابطه موقوفات با سازمان فضایی شهر و تأثیرات متقابل آنها بررسی می‌شود.

• فضاهای شهری

تحلیل‌ها نشان می‌دهد اصلی‌ترین انگیزه احداث «خیابان»، ایجاد یک فضای شهری، باغ عمومی و مسیر باشکوه و مناسب برای دسترسی به مجموعه حرم مطهر (به عنوان بزرگترین مجموعه وقفی عصر صفوی) است. این فضای شهری منحصر

و حمام آغچه که در بخش موقوفات حرم مطهر بررسی شد مجموعه‌ای از حمام‌های وقفی و وظیفه خدمت‌رسانی به مردم و زائرین را داشته‌اند. مشخصات این حمام‌ها در **جدول ۴** و موقعیت حدودی آنها در **تصویر ۸** درج گردیده است.

- کاربری اقامتی-خدماتی

کاروانسراها مهم‌ترین نمود فضاهای اقامتی-خدماتی در اعصار گذشته بودند که به دلیل رونق بالای شهر مشهد در دوره صفوی، به ساخت آنها بسیار توجه می‌شد. از بین کاروانسراهای متعدد دوره صفوی حداقل سه کاروانسرا (به غیر از ۳ کاروانسرای وقفی آستان قدس) در شهر مشهد ساخته شد که کاروانسرای عباسقلی‌خان، موقوفه مدرسه عباسقلی‌خان، مشهورترین آنهاست و تاریخ ساخت آن به سال ۱۰۷۷ ه. ق. می‌رسد (**نوعی، ۱۳۹۵**). موقعیت این کاروانسراها در **تصویر ۹** نمایش داده شده است. از دو کاروانسرای دیگر یعنی کاروانسرای سالار (که در عصر شاه طهماسب و نزدیکی حرم مطهر ساخته شده) و کاروانسرای دارالزوار (ساخته شده در سال ۱۰۹۱ ه. ق در ضلع شمالی پایین خیابان) اطلاعات چندانی در دست نبوده و وضعیت موقوفه بودنشان نیز مبهم است (**بنگرید به خانیکوف، ۱۳۷۵، ۱۱۹؛ مدرس رضوی و همکاران، ۱۳۸۵، ۵۷**).

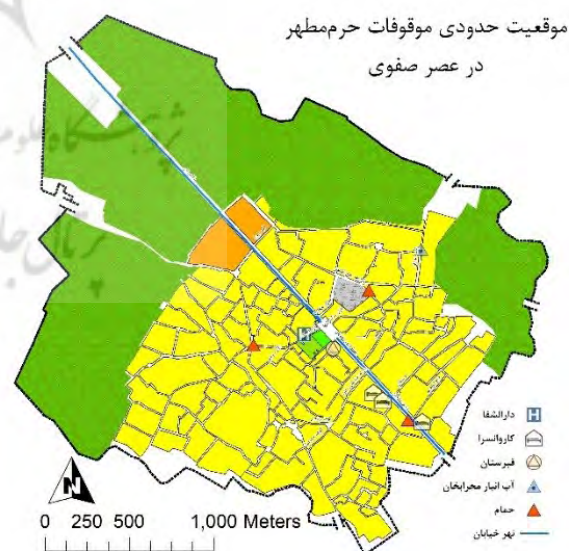
جدول ۱. مشخصات موقوفات حرم مطهر در عصر صفوی. مأخذ: نگارندگان.

ردیف	نوع	نام	واقف	سال (ق.ه)	موقعیت	توضیح	مأخذ
۱	نهر	خیابان	شاه عباس	۱۰۲۳	امتداد بالاخیابان و پایین خیابان	در سال ۱۳۴۵ با قطع درختان کهنسال در طرفین آن به صورت سرپوشیده درآمد	شهیدی، ۱۳۹۴؛ روشنی زعفرانلو، ۱۳۵۶، ۲۰۲؛ ماهوان، ۱۳۸۳، ۱۸۶ و منابع متعدد دیگر.
۲	حمام	سرسنگ (مهدی قلی بیگ)	مهدی قلی بیگ	۱۰۲۷	در محل چهارسوق بازار مشهد	به همراه دکان‌های مجاور ^{۱۵}	سیدی، ۱۳۸۲، ۵۵
۳	حمام	آغچه (حضرتی)	عتیق علی منشی	۹۳۱	-	این حمام به همسر سلطان حسین بایقرا (آغچه) نیز منسوب است	بنگرید به: شهیدی، ۱۳۹۴
۴	شاهوردیخان	شاهوردیخان	شاهوردیخان بیگ	۱۰۹۱	ضلع شمالی پایین خیابان	به همراه کاروانسرا و داکین مجاور	اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۲، ۵۵۱؛ مدرس رضوی و همکاران، ۱۳۸۵، ۴۷۴ و ۹۷؛ کاویانیان، ۱۳۵۴، ۴۷۴
۵	دارالشفاء	-	-	-	بازار زنجیر	روبه روی ورودی مسجد گوهرشاد	ولیان، ۱۳۵۶، ۶۵
۶	آبانبار	محراب‌خان	محراب‌خان ^{۱۶}	-	نوغان	در طبقه زیرین مسجد محراب‌خان واقع است	رهنما، ۱۳۹۰، ۸۱
۷	سلطانم ^{۱۷} سلطانی	شاهزاده سلطانی	-	-	بازار سرشور	سال ۱۳۵۴ تخریب شد.	مولوی، ۱۳۸۹، ۱۳۴-۱۱۹؛ رهنما، ۱۳۸۰، ۳۹۰؛ عطاردی، ۱۳۸۰
۸	کاروانسرا	شاهوردیخان	شاهوردی بیگ	۱۰۹۱	ضلع شمالی پایین خیابان	به همراه حمام و داکین مجاور	اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۲، ۵۵۱؛ مدرس رضوی و همکاران، ۱۳۸۵، ۴۷۴ و ۹۷؛ کاویانیان، ۱۳۵۴، ۴۷۴
۹	اللهوردیخان	اللهوردیخان	اللهوردیخان	۹۹۶	ضلع شمالی پایین خیابان	-	شیبانی، ۱۳۸۰، ۱۶ و ۱۵؛ رهنما، ۱۳۹۰، ۷۳
۱۰	قبرستان	پایین پا ^{۱۸}	شاه عباس	۱۰۱۱	اراضی پایین پا	حق‌الدفن صرف حرم مطهر	کاویانیان، ۱۳۵۴، ۲۱۴

چهار ردیف درخت و نهر جاری در میان، از دروازه بالاخیابان شروع و بعد از تلاقی با میدان عتیق، به دروازه پایین خیابان منتهی می‌شود.

• شبکه معابر اصلی شهر

احداث خیابان به عنوان یک فضای شهری نوین نه تنها کیفیات فضایی شهر را ارتقا داده، بلکه این تغییر وقف پایه اثرات جدی بر ساختار شهر می‌گذارد که مهم‌ترین آن ایجاد یک معبر منحصر به فرد شرقی-غربی و دگرگونی ساختار شمالی-جنوبی شهر است. همان‌طور که در بخش‌های گذشته بررسی شد، راسته‌بازارهای شهر نظیر نوغان و سرشور در محور شمالی-جنوبی شهر فعالیت کرده و همزمان نقش معابر شهری را نیز بر عهده داشتند، اما احداث خیابان با دو پاره کردن این دو راسته مهم، خود را به عنوان ستون فقرات و رکن اصلی استخوان‌بندی شهر مطرح می‌کند و به دلیل ویژگی‌های خاص خود مبدل به یک شریان بدون رقیب شهری شده و توسعه را در راستای شرقی-غربی هدایت می‌نماید. از طرف دیگر، خیابان با گذر از معابر شمالی-جنوبی شهر، آنها را به یکدیگر متصل کرده و دسترسی در مقیاس منطقه‌ای و محلی را نیز تسهیل می‌نماید. سومین

تصویر ۵. موقعیت حدودی موقوفات حرم مطهر در مشهد صفوی. مأخذ: نگارندگان.

به فرد در ترکیب با دو عنصر دیگر یعنی دروازه و میدان (صحن) عتیق جلوه‌ای باشکوه از فضای شهری به نمایش می‌گذارد. خیابان که به سبک چهارباغ اصفهان ساخته شده،

جدول ۲. مشخصات فضاهای مذهبی و زیارتی ساخته شده در عصر صفوی. مأخذ: نگارندگان.

ردیف	نوع	نام	واقف	سال (ق.ه)	موقعیت	وضعیت فعلی	مأخذ
۱		مسجد امام رضا (ع) (مسجد قتلگاه)	مهدی قلی خان ایشیک آقاسی باشی	۱۰۱۱ ^۹	قبرستان قتلگاه	تخریب در اثر توسعه حرم مطهر	خراسانی، ۱۳۸۱.ه. ق
۲		مسجد نائب	نائب	قرن یازدهم	مجاور مدرسه نواب	بازسازی در سال ۱۳۷۶	رهنما، ۱۳۹۰، ۱۶۵ و ۱۶۶.
۳		مسجد محراب خان ^{۲۰}	محراب ان (حاکم مرو)	حدود ۱۰۱۱	راسته نوغان	موجود	عطاردی، ۱۳۸۰؛ قصابیان، ۱۳۷۷، ۲۳۳ و ۲۳۴.
۴		مسجد حوض معجر دار	خواجه بیگ	۱۰۵۳	پایین خیابان	در سال ۱۳۹۶ تخریب شد	خراسانی، ۱۳۸۱ ق؛ اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی، ۱۳۹۸.
۵	مسجد	مسجد سنگی	نامعلوم	عصر صفوی	کوچه گنبد خشتی	در اوایل دهه ۸۰ تخریب شد.	مدرس رضوی و همکاران، ۱۳۸۵، ۱۱۰.
۶		مسجد گنبد خشتی	حاجی میرزا علی	عصر شاه عباس	مجاور گنبد خشتی	موجود	مدرس رضوی و همکاران، ۱۳۸۵، ۱۱۲.
۷		مسجد مقبره	شاه عباس	۱۰۳۲	بالاخیابان (مجاور باغ نادری)	موجود	مدرس رضوی و همکاران، ۱۳۸۵، ۱۱۳.
۸		مسجد علی بیگ	-	عصر شاه عباس	در نزدیکی دروازه بالاخیابان	به نام مسجد حیدری‌ها تغییر نام داده است.	مدرس رضوی و همکاران، ۱۳۸۵، ۱۱۳ و ۲۲۱.
۹		مسجد صدیقی‌ها	-	-	-	-	-
۱۰	مصلا	مصلا پایین خیابان	شاه سلیمان صفوی ^{۲۱}	۱۰۷۸	پایین خیابان	موجود (بیرون از محدوده باروی طهماسبی)	رهنما، ۱۳۹۰، ۱۸۷.
۱۱		بقعه گنبد خشتی	-	عهد شاه عباس	خیابان طبرسی	بقعه امامزاده محمد	مدرس رضوی و همکاران، ۱۳۸۵، ۱۳۹ و ۱۴۰؛ رهنما، ۱۳۹۰، ۱۸۲.
۱۲	مقابر و بقاع	گنبد سبز	شاه عباس دوم	۱۰۵۸	خیابان خاکی	آرامگاه شیخ مؤمن استرآبادی	مدرس رضوی و همکاران، ۱۳۸۵، ۱۴۰ و ۲۲۴.
۱۳		مقبره پیر پالاندوز ^{۲۲}	-	۹۸۵	ابتدای پایین خیابان	آرامگاه محمد عارف عباسی	رهنما، ۱۳۹۰، ۱۸۴.
۱۴		مقبره شیخ بهائی	-	۱۰۳۰	جنوب غرب ضریح مطهر	دانشمند عصر صفوی	رهنما، ۱۳۹۰، ۱۸۴ و ۱۸۵.

طی دوره صفوی که بنا به منابع موجود حداقل ۹ مورد آنها در راستای «خیابان» و در نزدیکی حرم مطهر قرار داشتند سبب می‌شود که قطب فرهنگی-آموزشی فراشهری در «خیابان» فعال شده و تا قرن‌ها به حیات خود ادامه دهد.

• کانون‌های فعالیتی

پس از احداث خیابان و در بخش مرکزی آن یعنی محدوده‌ای که به بست بالاخیابان و پایین خیابان منتهی می‌شود راسته‌بازاری شرقی-غربی شکل می‌گیرد که راسته‌بازارهای شمالی-جنوبی شهر را به صورت یک مفصل عرضی به یکدیگر متصل کرده و با ایجاد یک کانون فعالیتی پر قدرت، موجب هم‌افزایی و برهم‌کنش آنها می‌شود. همچنین بررسی توزیع فضایی موقوفات صفوی نشان از آن دارد که بخش قابل توجهی از آنها برخلاف آثار دوره‌های

تأثیر خیابان بر ساختار معابر شهر، ایجاد دو دروازه جدید به نام پایین خیابان و بالاخیابان (در دو انتهای شرقی و غربی شهر و مشرف به حرم مطهر) برای ارتباط با بیرون شهر بود به نحوی که مسافران به محض ورود به شهر می‌توانستند به طور مستقیم و در سریع‌ترین شکل ممکن به حرم مطهر و ارگ دسترسی پیدا کنند.

• ساخت اجتماعی-فرهنگی

ایجاد خیابان و دو دروازه بالاخیابان و پایین خیابان ساختار محلات را دستخوش تغییر می‌کند؛ اضافه نمودن دو محله جدید به محلات شهر یعنی محلات پایین خیابان و بالاخیابان. این دو محله به تدریج به دو محله مهم مشهد مبدل شدند تا اندازه‌ای که در عصر حاضر نیز به همان نام خوانده می‌شوند. از طرف دیگر احداث ۱۱ مدرسه علمیه

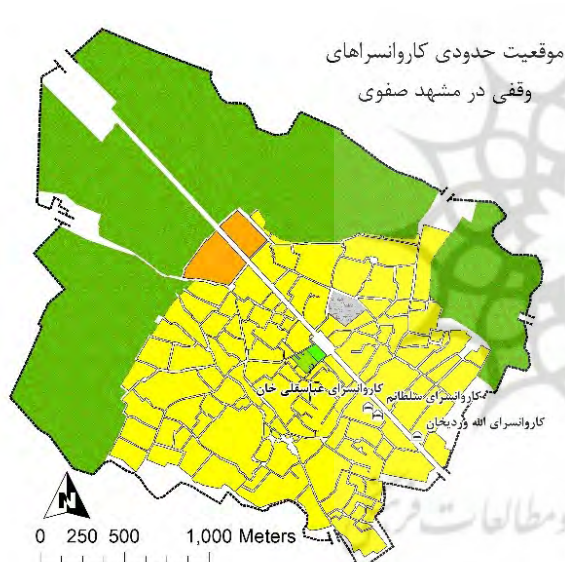
تصویر ۶. موقعیت حدودی فضاهای مذهبی وقفی در مشهد صفوی. مأخذ: نگارندگان^{۳۳}. تصویر ۷. موقعیت حدودی فضاهای آموزشی وقفی در مشهد صفوی. مأخذ: نگارندگان^{۳۴}.

جدول ۳. مشخصات فضاهای آموزشی وقفی و موقوفات آنها در عصر صفوی. مأخذ: نگارندگان.

ردیف	نام مدرسه	واقف	سال (ه.ق)	موقعیت	موقوفات (داخل باروی طهماسبی)	مأخذ
۱	نواب ^{۲۵}	میرزا صالح ^{۲۶}	۱۰۸۶	شرق حرم مطهر و ضلع شمالی بالاخیابان	حمام سرشور، تیمچه متصل به حمام، یک باب منزل و اراضی متصل به حمام و نیز ۱۶ دکان متصل به مدرسه	صنیع الدوله، ۱۳۶۲، ۲۵۱، خراسانی، ۱۳۴۴؛ مولوی، ۸۵۱، ۱۳۸۱ق، مدرس رضوی و همکاران، ۱۳۸۵، ۹۳.
۲	عباسقلی خان	عباسقلی خان ^{۲۷}	۱۰۷۷	ابتدای پایین خیابان	حمام و کاروانسرای متصل به مدرسه با ۱۲۸ حجره، تمامی دکانین قیصریه واقع در پایین مدرسه و کاروانسرا (۱۰۰ باب)، دکانین شمال و مشرق مدرسه و قیصریه (۴۹ باب)	صنیع الدوله، ۱۳۶۲، ۲۵۱، خراسانی، ۱۳۸۱ق، ۱۳۸۲، سیدی، ۱۳۸۲، ۱۶۲ و دهقان، ۱۳۹۵، ۳۶۹.
۳	خیرات خان ^{۲۸}	خیرات خان ^{۲۹}	۱۰۵۸	ضلع شمالی بست پایین خیابان	۱۶ باب مغازه متصل به مدرسه	سیدی، ۱۳۸۲، ۱۵۶؛ صنیع الدوله، ۱۳۶۲، ۲۶۰؛ خراسانی، ۱۳۸۱ق، ۸۵۱؛ دهقان، ۱۳۹۵، ۳۲۳.
۴	میرزا جعفر	میرزا جعفر ^{۳۰}	۱۰۵۹	شمال شرقی صحن عتیق	۳۰ دکان، یک آسیا، دو خان و تیمچه و دو حمام	صنیع الدوله، ۱۳۶۲، ۲۶۰؛ خراسانی، ۱۳۸۱ق، ۸۵۱؛ سیدی، ۱۳۸۲، ۱۵۹.
۵	باقریه (سمیعیه)	محمد سمیع ^{۳۱}	۱۰۸۳	حاشیة بست بالاخیابان ^{۳۲}	-	دهقان، ۱۳۹۵، ۳۲۷؛ رهنما، ۱۳۹۰، ۱۴۳؛ مدرس رضوی و همکاران، ۱۳۸۵، ۹۳ و ۹۹.
۶	بهزادیه ^{۳۳}	ملک بهزادخان	۱۰۸۵	میان دو مدرسه باقریه و نواب	-	صنیع الدوله، ۱۳۶۲، ۲۵۲؛ سیدی، ۱۳۸۲، ۱۷۱.
۷	فاضل خان (فاضلیه) ^{۳۴}	برادران فاضل تونی	۱۰۷۹	ضلع جنوبی بست بالاخیابان	-	صنیع الدوله، ۱۳۶۲، ۲۵۱؛ سیدی، ۱۳۷۸، ۱۹۹ و ۱۹۸؛ سیدی، ۱۳۸۲، ۱۶۸.
۸	سعیدیه (پایین) ^{۳۵}	سعدالدین محمد وزیر خراسان	۱۰۸۶	پشت مقبره شیخ بهایی	تیمچه مجاور مدرسه	خراسانی، ۱۳۸۱ق، ۸۵۳؛ دهقان، ۱۳۹۵، ۳۲۸؛ مدرس رضوی و همکاران، ۱۳۸۵، ۹۳.
۹	ابدال خان ^{۳۷}	ابدال خان ^{۳۸}	۱۰۹۳	پس از بنای پیر بالاندوز، مجاور کوچه شور	-	دهقان، ۱۳۹۵، ۳۲۹؛ سیدی، ۱۳۸۲، ۱۷۳؛ رهنما، ۱۳۹۰، ۱۴۲.
۱۰	خواجهر رضوان / حاجی رضوان	خواجہ رضوان ^{۳۹}	۱۰۹۶	محلہ عیدگاه	-	کبیری، ۱۳۳۶، ۴۴؛ رهنما، ۱۳۹۰، ۱۴۳؛ مدرس رضوی و همکاران، ۱۳۸۵، ۲۲۰.
۱۱	امیر ناصر	سعدالدین محمد	۱۰۹۱	انتهای کوچه عباسقلی خان	-	خانیکوف، ۱۳۷۵، ۱۱۹ و ۲۸۵.

جدول ۴. مشخصات حمام‌های وقفی عهد صفوی. مأخذ: نگارندگان.

ردیف	نام	واقف	سال (ق.ه)	موقعیت	توضیح	مأخذ
۱	مهدی قلی بیگ (حمام سرسنگ) ^{۴۰}	مهدی قلی بیگ ^{۴۱}	۱۰۲۷	محل چهارسوق بازار	مجاور مقبره امیرشاه ملک ^{۴۲}	سیدی، ۱۳۸۲، ۵۵؛ مستوفی، ۱۳۱۷ق.
۲	آغچه (حضرتی)	عتیق علی منشی ^{۴۳}	-	بازار حضرتی	-	شهیدی، ۱۳۹۴.
۳	زینب بیگم ^{۴۴}	زینب بیگم	-	بازار بزرگ	تخریب در سال ۱۳۵۴	عطاردی، ۱۳۸۰.
۴	عباسقلی خان	عباسقلی خان	۱۰۷۷	مجاور مدرسه عباسقلی خان	از موقوفات مدرسه عباسقلی خان	ماهوان، ۱۳۸۳، ۴۳۷؛ نوعی، ۱۳۹۵.
۵	میرزا ابراهیم	-	-	-	-	شهیدی، ۱۳۹۴.
۶	دروازه	-	-	-	-	شهیدی، ۱۳۹۴؛ کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، ۱۰۳۷ق، ۶.

تصویر ۹. موقعیت حدودی کاروانسراهای وقفی در مشهد صفوی. مأخذ: نگارندگان.

تصویر ۸. موقعیت حدودی حمام‌های وقفی در مشهد صفوی. مأخذ: نگارندگان.^{۴۵}

• اندام‌های طبیعی

یکی از مهم‌ترین آثار وقف بر مشهد صفوی را می‌توان وقف نهر چشمه گیلان توسط شاه عباس دانست. وقف این نهر و تلفیق آن با خیابان (مشابه الگوی چهارباغ اصفهان) ساختاری قوی ایجاد می‌کند که تنها به یک کانال آب محدود نمانده و حداقل سه کارکرد ویژه ایفا می‌کند: ۱. تغییر جدی در ساخت طبیعی شهر با ایجاد فضای شهری سبز و سرزنده حد فاصل دروازه بالاخیابان و دروازه پایین خیابان تا حرم مطهر که محرک توسعه کارکردهای شهری در مجاورت خیابان است، ۲. تأمین آب شرب مورد نیاز زائران حرم مطهر و ۳. آبیاری اراضی کشاورزی پایین خیابان (که آنها نیز توسط شاه عباس وقف حرم مطهر شده بودند)؛ در واقع، «خیابان» به عنوان باشکوه‌ترین فضای شهری در تاریخ مشهد که در بطن

پیشین که در امتداد راسته‌بازارهای شمالی-جنوبی شکل گرفته بودند به تبعیت از ساختار شرقی-غربی «خیابان»، در راستای استخوان‌بندی جدید شهر مستقر شده‌اند. حداقل چهار مسجد، هشت مدرسه، سه کاروانسرا، دو حمام و تعداد پرشماری دکان از جمله این موقوفات هستند.

• منظر و نشانه‌های شهری

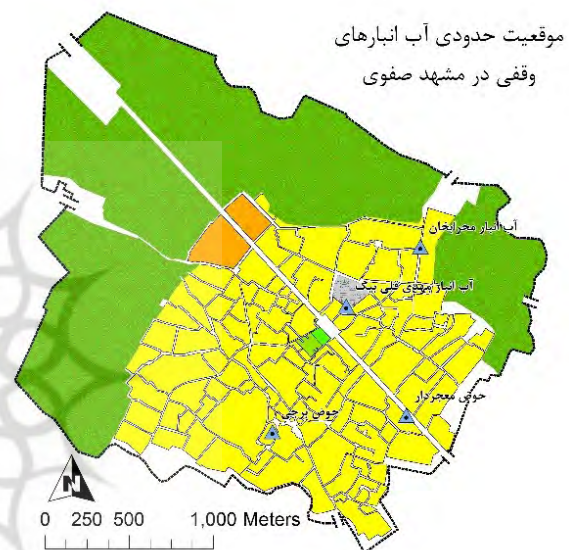
احداث دو دروازه جدید و اتصال مستقیم آنها به حرم مطهر از یک سو و احداث صحن عتیق با دو سردر شاخص و رفیع در ضلع شرقی و غربی که به محض ورود به شهر قابل رؤیت بودند دو کریدور بصری بسیار قوی در شهر ایجاد می‌کند که هر دو از دروازه به یک نقطه شاخص مرکزی یعنی حرم مطهر منتهی می‌شوند؛ در واقع ترکیب «خیابان» با چهار نشانه شهری اهمیت «خیابان» را دوچندان می‌کند.

جدول ۵. مشخصات آب‌انبارها و طاحونه‌های وقفی عهد صفوی. مأخذ: نگارندگان.

ردیف	نوع	نام	واقف	سال (ق.ه)	موقعیت	توضیح	مأخذ
۱		آب‌انبار مهدی قلی بیگ	مهدی قلی بیگ شاملو	۱۰۱۱	جنب مسجد قتلگاه	-	شهیدی، ۱۳۹۴؛ کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، ۱۰۳۷ق.
۲	آب‌انبار	آب‌انبار پایین خیابان ۴۶	-	-	پایین خیابان	معروف به حوض معجردار	-
۳		حوض برجی	-	-	جنوب شرق حرم مطهر	انتهای کوچه کربلا	رهنما، ۱۳۹۰، ۱۰۶.
۴	طاحونه	طاحونه بالاخیابان	-	-	بالاخیابان	-	-

بار به طور مستقیم و با کمترین فاصله به یکدیگر مرتبط شوند. چهارباغ شاهی یا مجموعه ارگ در دوره تیموری ساخته شده بود و احداث خیابان با گذر از میان چهارباغ سبب شد تا حکومت از سوی غرب به دروازه بالاخیابان دسترسی پیدا کرده و از شرق در نزدیک‌ترین فاصله از حرم مطهر قرار گیرد. اتصال مستقیم چهارباغ به حرم مطهر این تصور را به ذهن متبادر می‌کند که یکی از اهداف احداث «خیابان» ارتباط مستقیم و آسان این دو نهاد مهم به یکدیگر باشد.

جدول ۶ تأثیرات نهاد وقف بر سازمان فضایی مشهد صفوی، **تصویر ۱۱** سازمان فضایی شهر پیش از احداث خیابان و **تصویر ۱۲** نقشه موقوفات این عصر را در در نسبت با سازمان فضایی شهر نشان می‌دهد.

تصویر ۱۰. موقعیت حدودی آب‌انبارهای وقفی در مشهد صفوی. مأخذ: نگارندگان.

خود «نهر خیابان» و چهار ردیف درخت را به همراه داشت مهم‌ترین تغییر در ساخت طبیعی شهر را نیز به ارمغان آورد؛ چهارباغی به پهنای قریب به ۳۰ متر حد فاصل دو دروازه شرقی و غربی شهر.

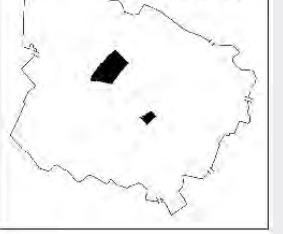
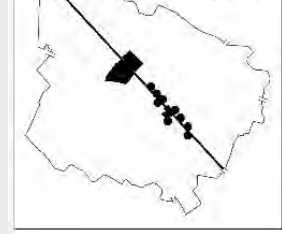
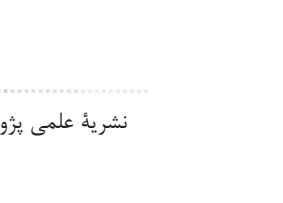
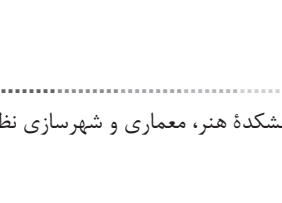
• ساخت سیاسی-امنیتی

اتصال ارگ حکومتی به پنجمین و ششمین دروازه یعنی بالاخیابان و پایین خیابان یکی دیگر از تغییرات اساسی ساختار شهر محسوب می‌شود. تا پیش از آن ارگ به چهار دروازه سراب، نوغان، عیدگاه و میرعلی آمویه متصل بود اما احداث دروازه بالاخیابان و پایین خیابان و دسترسی ساده‌تر و مستقیم آنها، اهمیت دروازه‌های نوغان، عیدگاه و میرعلی آمویه که فاصله بیشتر و مسیر پرپیچ و خمی داشتند را در نسبت با ارگ کاهش داد. تأثیر مهم دیگر احداث خیابان، اتصال مستقیم نهاد حکومت به نهاد مذهب است. اگرچه نهاد حکومت و نهاد مذهب (حرم مطهر) حداقل از دو طریق به یکدیگر دسترسی داشتند اما احداث خیابان سبب شد تا این دو نهاد برای اولین

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با بررسی اسناد، مدارک و نقشه‌های تاریخی، جایگاه نهاد اجتماعی-اقتصادی وقف در سازمان فضایی شهر مشهد صفوی را تبیین نمود. بررسی‌ها نشان داد احداث «خیابان» که با توجه به هدف و انگیزه آن یعنی ایجاد دسترسی مناسب و مستقیم از دو دروازه به حرم مطهر و نیز دربرگرفتن نهر وقفی، اقدامی وقف‌پایه محسوب می‌شد، ساختار و سازمان فضایی شهر را دگرگون ساخته و ضمن حفظ ارتباط ارگانیک با ساختار کهن، ساختاری شرقی-غربی را جایگزین ساختار شمالی-جنوبی شهر می‌نماید. «خیابان چهارباغ» که در ترکیب با میدان (صحن) عتیق مهم‌ترین فضای شهری اعصار مشهد را پدید آورد، دو محله جدید «بالاخیابان» و «پایین خیابان» را به شهر اضافه می‌کند و با اتصال ارگ به دروازه بالاخیابان، اهمیتی دوچندان می‌یابد؛ از طرف دیگر چهارباغ شاهی را در نزدیک‌ترین مسیر ممکن به حرم مطهر پیوند زده و در ترکیب با چهار نشانه جدید شهری (دو دروازه بالاخیابان و پایین خیابان و دو سردر غربی و شرقی صحن عتیق)، دو کریدور بصری چشم‌نواز خلق می‌کند. به تدریج کانون‌های جدید فعالیتی با شکل‌گیری موقوفه‌های شهری به خصوص مدارس،

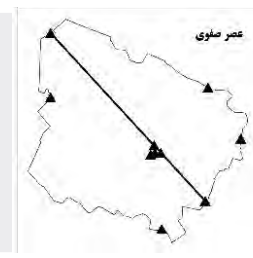

جدول ۶. تأثیرات نهاد وقف بر سازمان فضایی مشهد صفوی. مأخذ: نگارندگان.

نقشه شهر قبل و بعد از تغییرات وقف پایه عصر صفوی		توضیح
		«خیابان» مهم‌ترین فضای شهری در مشهد صفوی است که با الگوی خیابان چهارباغ اصفهان ساخته و نهی که از میان آن عبور می‌کرد وقف حرم مطهر شد. خیابان با کیفیت فضایی مطلوب و در ترکیب با میدان (صحن) عتیق و دو دروازه بالاخیابان و پایین خیابان، فضای شهری منحصر به فردی پدید آورد.
		احداث خیابان به عنوان یک معبر شریانی منحصر به فرد شرقی-غربی، از اهمیت دو راسته بازار اصلی شمالی-جنوبی به نام نوغان و سرشور کاسته و توسعه را در جهت شرقی-غربی تحریک می‌کند.
		خیابان معابر شمالی-جنوبی شهر را با یک محور مستقیم به یکدیگر متصل کرده و دسترسی در بافت قدیمی را تسهیل می‌کند.
		دو دروازه بالاخیابان و پایین خیابان که همزمان در ترکیب با «خیابان» ساخته شدند، دسترسی مستقیم و سریع مسافران را به حرم مطهر و ارگ فراهم می‌کردند.
		ایجاد خیابان و دو دروازه بین خیابان و بالاخیابان، دو محله «پایین خیابان» و «بالاخیابان» را به پنج محله قدیمی شهر اضافه می‌کند. این دو محله به تدریج به دو محله مهم و باهویت مشهد مبدل شدند تا اندازه‌ای که در عصر حاضر نیز کمابیش به همان نام خوانده می‌شوند.
		احداث حداقل ۹ مدرسه علمیه در راستای «خیابان» و در نزدیکی حرم مطهر، قطب فرهنگی-آموزشی فراشهری را در «خیابان» فعال می‌کند که تا چند قرن پایدار می‌ماند.

فضاهای شهری

شبکه معابر اصلی شهر

ساخت اجتماعی-فرهنگی

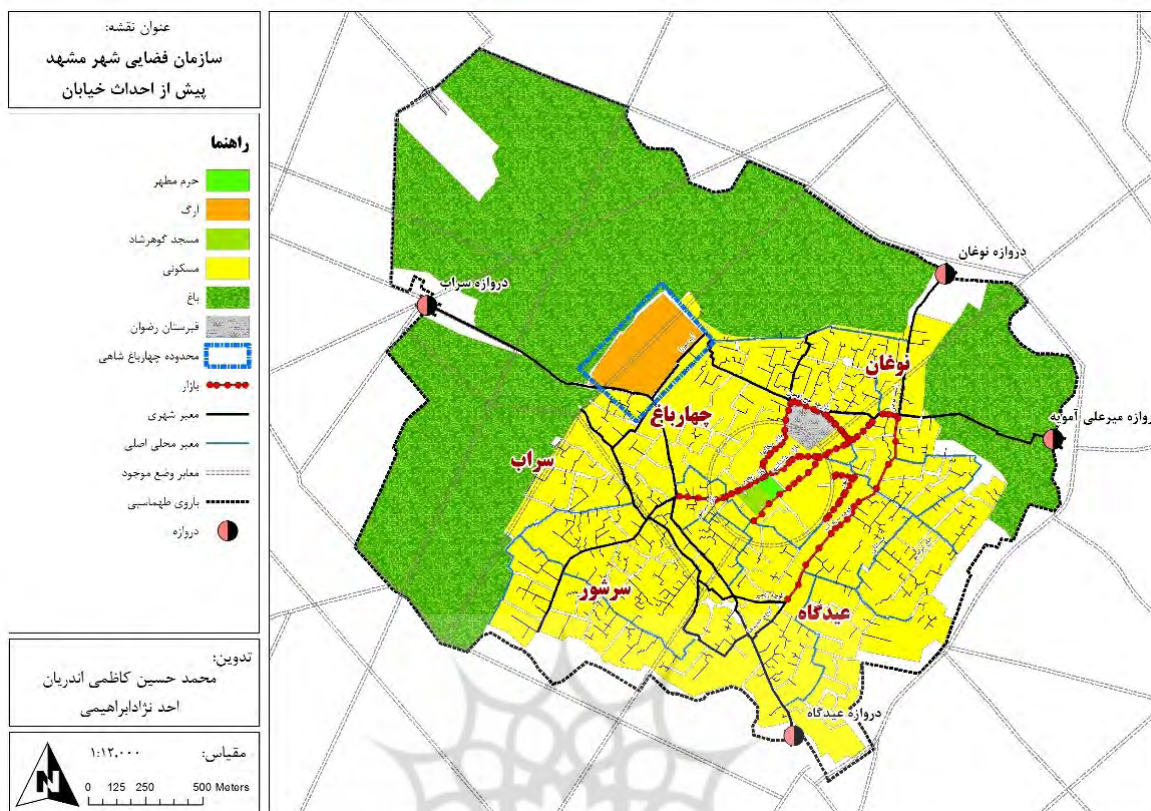
نقشهٔ شهر قبل و بعد از تغییرات وقف پایه عصر صفوی		توضیح
		در بخش مرکزی «خیابان» یعنی محدوده‌ای که از شرق و غرب به حرم مطهر متصل می‌شود یک راسته‌بازار شرقی-غربی شکل می‌گیرد که راسته‌بازارهای شمالی-جنوبی شهر را نیز به صورت یک مفصل عرضی به یکدیگر متصل کرده و موجب هم‌افزایی و برهم‌کنش آنها می‌شود.
		حداقل چهار مسجد، هشت مدرسه، سه کاروانسرا، دو حمام و شمار زیادی دکان از جمله موقوفاتی هستند که در امتداد «خیابان» مکان‌گزیدند. تراکم این عناصر شهری در محدوده پیرامون حرم، کانون فعالیت‌های جدیدی را در راستای شرقی-غربی شهر پدید آورد.
		در عصر صفوی چهار نشانهٔ شهری منحصر به فرد در شهر ایجاد می‌گردد: دروازهٔ پایین خیابان، دروازهٔ بالا خیابان، سردر غربی (برج ساعت) و سردر شرقی (برج نقاره‌خانه) صحن عتیق که تمامی این نشانه‌ها توسط یک کریدور بصری قوی یعنی «خیابان» به یکدیگر متصل می‌گردند.
		«خیابان» به عنوان باشکوه‌ترین فضای شهری در تاریخ مشهد که در بطن خود «نهر خیابان» و چهار ردیف درخت را به همراه داشت مهم‌ترین تغییر در ساخت طبیعی شهر را نیز به ارمغان آورد؛ چهارباغی به پهنای ۳۰ متر در حد فاصل دو دروازهٔ شرقی و غربی شهر.
		خیابان، ارگ را با یک محور مستقیم به دو دروازهٔ بالا خیابان و پایین خیابان متصل می‌کند به نحوی که دو دروازه به راحتی از درون ارگ قابل رصد هستند. جابه‌جایی نیروهای نظامی از این محور با سرعت و سهولت بیشتری انجام می‌شود. ارگ از این دوره به شش دروازه دسترسی پیدا می‌کند.
		اگرچه نهاد حکومت و نهاد مذهب (حرم مطهر) حداقل از دو طریق به یکدیگر دسترسی داشتند اما احداث خیابان سبب شد تا این دو نهاد برای اولین بار به طور مستقیم و با کمترین فاصله به یکدیگر مرتبط شوند.

کانون‌های
فعالیتی

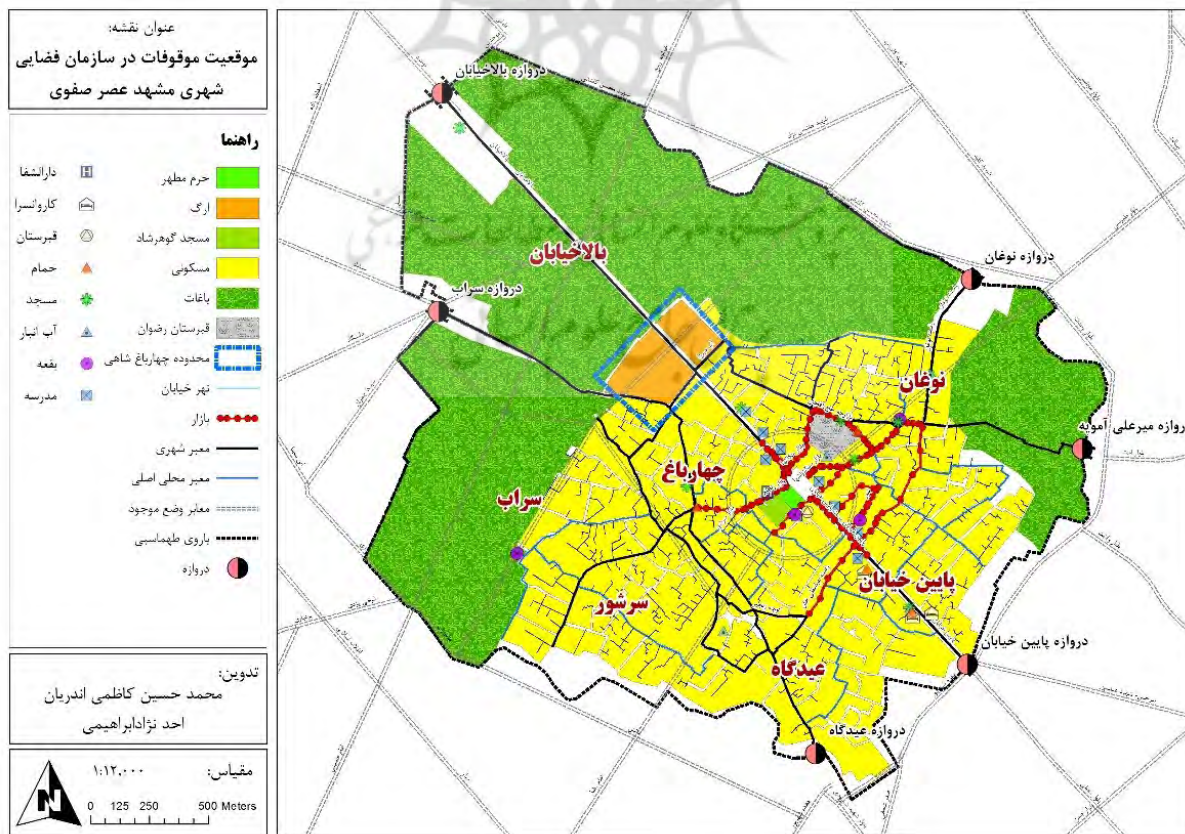
منظر و
نشانه‌های
شهری

اندام‌های
طبیعی

ساخت سیاسی-
امنیتی

تصویر ۱۱. سازمان فضایی شهر مشهد پیش از احداث خیابان در عصر صفوی. مأخذ: نگارندگان^{۳۷}.

تصویر ۱۲. سازمان فضایی شهری و موقعیت موقوفات مشهد در عصر صفوی، مأخذ: نگارندگان^{۳۸}.

و احداث خیابان داد) ۸. سفر سال ۱۰۲۳ق (در این سفر امر به جاری ساختن آب چشمه گلسب در خیابان و رساندن آن به حرم مطهر کرد) ۹. در سال ۱۰۳۱ق و پس از فتح قندهار (در این سفر میرزا سید ابوطالب رضوی واقف موقوفه سادات رضوی را متولی باشی آستانه نمود)

۳. کاویانی محل دفن او را در صفه شاه طهماسب در حرم مطهر می‌داند (کاویانی، ۱۳۵۴، ۲۲۰). با این حال گفته می‌شود مدفن شاه طهماسب اول چندبار مورد تعرض از یک‌ها قرار گرفت اما هر بار گفته می‌شد این قبر متعلق به او نبوده است.

۴. الله‌وردیخان گنبدی زیبا در ضلع شمال شرقی مرقد مطهر احداث کرده بود که بعد از فوتش او را از اصفهان به مشهد آورده و در زیر گنبد دفن کردند.

۵. در رواق شیخ بهایی حرم مطهر دفن شده است.

۶. برخی منابع احداث اولیه بارو را به شاه اسماعیل و مرمت و تکمیل آن را به شاه طهماسب نسبت داده‌اند.

۷. یکی از دلایل اختصاص این بخش از بازار به سنگتراش‌ها، مجاورت آن با گورستان تاریخی قتلگاه (باغ رضوان) و تأمین سنگ قبور بوده است (بنگرید به ماهوان، ۱۳۸۳، ۴۲۵ و ۴۲۶).

۸. با استفاده از عکس ماهواره ای گوگل ارث، ۲۰۱۹؛ متولی حقیقی، ۱۳۹۲؛ پاکزاد، ۱۳۹۰؛ رهنما، ۱۳۹۰؛ مدرس رضوی و همکاران، ۱۳۸۵؛ مهندسین مشاور طاش، ۱۳۸۵، ۱۳؛ ماهوان، ۱۳۸۳؛ کاویانیان، ۱۳۵۴؛ مک گرگور، ۱۳۳۶؛ عکس هوایی شهر مشهد، ۱۳۳۵؛ لشکر ۸ خراسان، ۱۳۳۳؛ دالمج، ۱۲۴۸ و خانیکوف، ۱۲۳۶.

۹. گنبد خشتی مربوط به دوره صفویه است.

۱۰. با استفاده از عکس ماهواره ای گوگل ارث، ۲۰۱۹؛ متولی حقیقی، ۱۳۹۲؛ پاکزاد، ۱۳۹۰؛ رهنما، ۱۳۹۰؛ مدرس رضوی و همکاران، ۱۳۸۵؛ مهندسین مشاور طاش، ۱۳۸۵، ۱۳؛ ماهوان، ۱۳۸۳؛ کاویانیان، ۱۳۵۴؛ مک گرگور، ۱۳۳۶؛ عکس هوایی شهر مشهد، ۱۳۳۵؛ لشکر ۸ خراسان، ۱۳۳۳؛ دالمج، ۱۲۴۸ و خانیکوف، ۱۲۳۶.

۱۱. در اسناد تشکیلات اداری آستان قدس مربوط به دوره صفویه، در ۲۱۵ مورد به نهر خیابان اشاره شده است و از آن گاهی به عنوان نهر مبارک خیابان نیز یاد می‌شود. این اسناد گویای آن است که به نهر مزبور رسیدگی و به تنقیه و پاکسازی آن توجه می‌شد و از سوی آستان قدس به بیلداران که کار تنقیه را انجام می‌دادند مبالغی به عنوان اجرت پرداخت می‌شد (شهیدی، ۱۳۹۴). شیندلر مأمور ایجاد تلگراف در عصر ناصرالدین شاه در سفرنامه خود به مشهد از ماهی قزل آلاهی نهر خیابان یاد کرده است (بنگرید به روشنی زعفرانلو، ۱۳۵۶، ۲۰۲). نهر خیابان که در دوره‌های بعد به نهر نادری نیز معروف شد در سال ۱۳۴۵ با قطع درختان کهنسال در طرفین آن به صورت سرپوشیده درآمد (ماهوان، ۱۳۸۳، ۱۸۶).

۱۲. نقشه پایه: National Imagery and Mapping Agency, 1999.

۱۳. مستوفی حمام را موقوفه دارالشفاء ذکر کرده است (مستوفی، ۱۳۱۷ق).

۱۴. مجاور مقبره امیرشاه ملک، مشهور به مسجد شاه

۱۵. با این شرط که مازاد آب حمام به مسجد جامع گوهرشاد داده شود و سرریز آن صرف زراعت در خارج شهر مشهد گردد و حاصل این همه (قنات، حمام، و قراء و دکاکین) صرف شربت‌خانه آستانه مبارکه حضرت رضا برای زوار شود (سیدی، ۱۳۸۲، ۵۵).

۱۶. محراب‌خان از رجال بزرگ عصر صفوی و کارگزاران آن دولت بود او مدتی در مرو حکومت میکرد و در سال ۱۰۳۲ق درگذشت. محراب خان یک مزرعه را هم در شمال شرق مشهد مقدس وقف روضه مبارکه رضویه نمود. این مزرعه اکنون به منطقه مسکونی تبدیل و به نام کوی طلاب معروف شده است و ایستگاه راه آهن مشهد هم در اراضی محراب‌خان قرار دارد (عطاردی، ۱۳۸۰).

۱۷. خواهر شاه طهماسب اول

۱۸. شاه عباس در سال ۱۰۱۱ق پس از فتح جنگ بلخ به عتبه‌بوسی مشرف شده اراضی عمارات آستانه و صحنین و اراضی پائین پا واقع در حرم و مرقد مطهر را (در آن موقع هنوز صحنین و بیوتات ساخته نشده بود) برای دفن مسلمانان وقف کرده شرط نموده سادات رضوی و خدمه آستانه مقدسه به طور رایگان دفن شوند از سایرین آنچه بیشتر ممکن است حق الدفن بگیرند و درآمد مزبور را به مصرف تعمیرات آستان قدس برسانند (کاویانیان، ۱۳۵۴، ۲۱۴).

۱۹. برخی منابع، این تاریخ را تاریخ تعمیر مسجد می‌دانند (بنگرید به اعتمادالسلطنه ، ۱۳۰۱ق، ۲۴۶).

۲۰. مسجد و آب انبار آن وقف آستانه مقدسه هستند (بنگرید به اعتمادالسلطنه ، ۱۳۰۱ق، ۲۴۶).

۲۱. برخی، میرزا ابوصالح نقیب (واقف مدرسه نواب) را بانی مصلا دانسته‌اند (مدرس رضوی و همکاران، ۱۳۸۵، ۱۰۰).

۲۲. عده‌ای ساخت مقبره را به سلطان محمد خدابنده و عده‌ای نیز به پدر شاه عباس که او هم خدابنده نامیده می‌شد نسبت می‌دهند (بنگرید به رهنما، ۱۳۹۰، ۱۸۴).

۲۳. با استفاده از رهنما، ۱۳۹۰، ۱۸۷-۱۶۵؛ مدرس رضوی و همکاران، ۱۳۸۵، ۲۲۴-

کاروانسراها، حمام‌ها، مساجد و ... در راستای خیابان و نزدیکی حرم مطهر پدید می‌آیند و مشاهد را از حیث امکانات شهری به یکی از شهرهای پررونق عصر خود تبدیل می‌نمایند. در مجموع باید تأکید کرد که سازمان فضایی شهر مشهد از همان ابتدا مبتنی بر یک مجموعه وقفی یعنی حرم مطهر شکل گرفت و تا دوره صفوی رشدی ملایم را طی نمود اما در این عصر، سازمان فضایی به گونه‌ای تغییر یافت که به بیشترین هارمونی با کارکرد زیارتی شهر دست یابد. به موازات این اقدام، مجموعه عملکردهای وقفی مذهبی، آموزشی، بهداشتی، اقامتی و ... نیز در راستای سازمان جدید شکل گرفته و بیش از پیش موجب رونق و سرزندگی آن شدند. ورود شهر به دوره مدرنیته سبب شد تا تغییرات اساسی در شبکه موقوفات شهری پدید آید و موقوفات سرنوشت متفاوتی پیدا کنند:

۱. حفظ کالبد و ادامه کارکرد: بخشی از موقوفات عصر صفوی با حفظ کامل کارکرد یا با بازسازی کالبد به کارکرد خود تا عصر حاضر ادامه داده‌اند. این دسته از موقوفات بیشتر کارکرد مذهبی داشته و دو مدرسه را نیز شامل می‌شوند. مدرسه عباسقلی خان، مدرسه نواب، مسجد محراب خان، مسجد نائب، مسجد حیدری‌ها، مسجد مقبره، گنبد خشتی، مقبره پیر پالاندوز، گنبد سبز از جمله این دسته موقوفات هستند.
۲. حفظ کالبد و تغییر کارکرد: برخی از موقوفات نظیر حمام مهدی قلی بیک با توجه به گذر زمان و از رده خارج شدن حمام‌های عمومی تغییر کارکرد داده و تبدیل به موزه شده‌اند.
۳. ادغام در مجموعه فضاهای زیارتی حرم مطهر: موقوفاتی نظیر مدرسه پایین‌پا در اثر توسعه حرم مطهر، تخریب و در آن ادغام و به فضای جدید تبدیل شدند.
۴. تخریب: بخشی از موقوفات در اثر توسعه کالبدی شهر و احداث معابر شمالی و جنوبی و دو فلکه با شعاع ۱۸۰ و ۳۲۰ متری از گنبد مطهر، از بین رفتند مانند مدارس ابدال خان، فاضل خان و ... با بررسی‌های انجام‌شده می‌توان نتیجه گرفت نهاد اقتصادی- اجتماعی وقف طی چهار سده اخیر یکپارچگی تنگاتنگی با سازمان فضایی شهر داشته به نحوی که در برخی موارد باعث تغییر اساسی ساختار و سازمان شهر در مقیاس کلان شده است.

پی‌نوشت‌ها

۱. یعنی واقف، مال را در وضعیتی قرار دهد که شرعاً نتوان در آن تصرفی کرد که موجب خروج مال از ملک شود مگر در مواردی که چنین تصرفی استثنا شده است (دادمرزی، ۱۳۷۸، ۲۲۶).
۲. کاویانیان (۱۳۵۴، ۲۱۳-۲۱۷) از ۹ سفر شاه عباس به مشهد در طی بیش از چهار دهه زمامداری خود نام می‌برد که خلاصه آن بدین شرح است: ۱. سال ۹۸۴ق برای دفن شاه طهماسب صفوی (شاه عباس در آن زمان حاکم هرات بود) ۲. سال ۹۸۷ق برای سرکوب غائله مرتضی قلی خان ترکمان ۳. سال ۱۰۰۸ق برای زیارت ۴. سال ۱۰۰۹ق سفر پیاده از اصفهان به مشهد (پس از پیروزی بر ازبکان) ۵. پس از فتح بلخ در سال ۱۰۱۱ق (وقف اراضی پایین‌پا در این سفر انجام شد) ۶. سفر از قزوین به مشهد در سال ۱۰۱۶ق (در این سفر نفایس، اشیاء و املاک متعدد را وقف حرم مطهر کرد) ۷. سفر سال ۱۰۲۱ق (در این سفر دستور به توسعه صحن کهنه

- موقوفات آستان قدس رضوی در دوره صفویه. پژوهشنامه مطالعات اسنادی و آرشیوی، (۱)، ۷-۳۶.
- خانیکوف، نیکلای ولادیمیروویچ. (۱۳۳۶). نقشه مشهد. در کتاب: قاجارخوانلو، زین العابدین بن شکرالله. (۱۳۸۲). نفوس ارض اقدس، یا، مردم مشهد قدیم. ویراستار: مهدی سیدی. مشهد: انتشارات مهبان.
 - خانیکوف، نیکلای ولادیمیروویچ. (۱۳۷۵). سفرنامه خانیکوف: گزارش سفر به بخش جنوبی آسیای مرکزی (ترجمه اقدس یغمائی و ابوالقاسم بیگناه). مشهد: آستان قدس رضوی.
 - خراسانی، محمد هاشم بن محمدعلی. (۱۳۸۱ق). منتخب التواریخ. تهران: انتشارات اسلامیة.
 - دادمرزی، سید مهدی. (۱۳۷۸). فقه استدلالی: ترجمه تحریرالروضه فی شرح اللمعه. قم: انتشارات طه.
 - دالمج، جولیس. (۱۳۴۸). نقشه مشهد مقدس. مشهد: کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، کتابخانه تخصصی جغرافیا.
 - دهقان، مرضیه. (۱۳۹۵). تأثیر نهاد وقف بر آموزش مسائل دینی در دوره صفویه. مجموعه مقالات نشست تخصصی وقف در ایران با تأکید بر موقوفه عباسقلی خان شاملو، مشهد: دانشگاه فردوسی.
 - ذکاو، کامران. (۱۳۹۰). جایگاه سازمان فضایی در طراحی شهری. صفه، ۲۱(۵۴)، ۱۰۵-۱۱۸.
 - رضوانی، علیرضا. (۱۳۸۴). در جستجوی هویت شهری مشهد. تهران: وزارت مسکن و شهرسازی.
 - روشنی زعفرانلو، قدرت الله. (۱۳۵۶). سه سفرنامه. تهران: توس.
 - رهنما، محمد رحیم. (۱۳۹۰). شناسایی و وجه تسمیه معابر، محلات و اماکن عمومی بافت قدیمی شهر مشهد. مشهد: اداره کل روابط عمومی و بین الملل شهرداری مشهد.
 - سیدی، مهدی. (۱۳۷۸). تاریخ شهر مشهد. جامی، تهران.
 - سیدی، مهدی. (۱۳۸۲). سیمای تاریخی فرهنگی شهر مشهد. تهران: آوام.
 - شهیدی، حمیده. (۱۳۹۴). نقش وقف در توسعه آبی و شکل گیری فضاهای شهری مشهد در دوره صفویه. فصلنامه مطالعات تاریخ اسلام، (۲۵)، صص ۹۵-۱۲۰.
 - شیبانی، عبدالرضا. (۱۳۸۰). سیمای وقف در خراسان. مشهد: موسسه فرهنگی انتشاراتی سگال.
 - صنیع الدوله، محمد حسین خان (اعتمادالسلطنه). (۱۳۶۲). مرآت البلدان (تصحیح: عبدالحسین نوایی). ج. ۴. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
 - عطاردی، عزیزالله. (۱۳۸۰). منابع موقوفات آستان قدس رضوی و فهرست واقفان مشهد مقدس. فصلنامه وقف میراث جاویدان، (۳۵ و ۳۶)، ۱۱۵-۱۲۸.
 - عکس هوایی شهر مشهد. (۱۳۳۵). [آبی جا: آبی نا]
 - قصابیان، محمدرضا. (۱۳۷۷). تاریخ مشهد از پیدایش تا آغاز دوره افشاریه. مشهد: انصار.
 - کاویانیان، محمد احتشام. (۱۳۵۴). شمس الشموس (انیس النفوس)، [آبی جا: آبی نا]
 - کبیری، عبدالرحیم. (۱۳۳۶). آثار تاریخی و باستانی مشهد. فرهنگ خراسان، (۲ و ۳).
 - لشکر ۸ خراسان. (۱۳۳۳). نقشه راهنمای شهر مشهد. مشهد: شعبه نقشه برداری لشکر ۸ خراسان.
 - ماهوان، احمد. (۱۳۸۳). تاریخ مشهدالرضا علیه السلام. مشهد: انتشارات ماهوان.

- ۱۱۰. عطاردی، ۱۳۸۰؛ قصابیان، ۱۳۷۷، ۲۳۴-۲۳۳؛ اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری، ۱۳۹۸ و خراسانی، ۱۳۸۱ق.
- ۲۴. با استفاده از دهقان، ۱۳۹۵، ۳۶۹-۳۲۳؛ رهنما، ۱۳۹۰، ۱۴۲ و ۱۴۳؛ سیدی، ۱۳۸۲، ۱۹۹-۱۵۹؛ صنیع الدوله، ۱۳۶۲، ۲۶۰-۲۵۱؛ خراسانی، ۱۳۸۱ق، ۸۵۱-۸۵۳؛ مولوی، ۱۳۴۴ و مدرس رضوی و همکاران، ۱۳۸۵، ۹۳ و ۹۹.
- ۲۵. بعد از انقلاب بازسازی شد.
- ۲۶. از نقیبان سادات رضوی (نوادگان شاه عباس کبیر) (مفخم پایان، ۱۳۴۵، ۱۷).
- ۲۷. بیگلربیگی مشهد
- ۲۸. مدرسه خیرات خان ضمن توسعه حریم حرم در سال های پس از انقلاب اسلامی تخریب و مجدداً بازسازی و به همراه مدرسه میرزا جعفر جزو دانشگاه علوم اسلامی رضوی شده است (سیدی، ۱۳۸۲، ۱۵۷ و ۱۵۹).
- ۲۹. از خوانین دوره شاه عباس دوم (رهنما، ۱۳۹۰، ۱۴۲).
- ۳۰. بازرگان خراسانی مقیم هند (مفخم پایان، ۱۳۴۵، ۱۶).
- ۳۱. به تجویز ملا محمد باقر خراسانی سبزواری، امام جمعه اصفهان (مدرس رضوی و همکاران، ۱۳۸۵، ۹۹).
- ۳۲. با اجرای طرح توسعه فلکه حضرت در سال ۱۳۵۴ تخریب شد (بنگرید به کبیری، ۱۳۳۶، ۴۳).
- ۳۳. با اجرای طرح توسعه فلکه حضرت در سال ۱۳۵۴ تخریب شد (بنگرید به رهنما، ۱۳۹۰، ۱۴۱).
- ۳۴. به هنگام احداث فلکه حضرت تخریب شده است (سیدی، ۱۳۸۲، ۱۶۸).
- ۳۵. مدرسه در عهد پهلوی تخریب و تبدیل به سالن تشریفات و صحن موزه آستان قدس شده است (سیدی، ۱۳۸۲، ۵۷).
- ۳۶. از رجال دولت صفویه
- ۳۷. با اجرای طرح توسعه فلکه حضرت در سال ۱۳۵۴ تخریب شد (بنگرید به رهنما، ۱۳۹۰، ۱۴۲).
- ۳۸. از خوانین عبدالآباد تربت جام (رهنما، ۱۳۹۰، ۱۴۲)
- ۳۹. از اعیان و بزرگان عصر صفوی (رهنما، ۱۳۹۰، ۱۴۳)
- ۴۰. تبدیل به موزه مردمشناسی شده است
- ۴۱. آقاسی باشی شاه سلطان حسین (کاویانیان، ۱۳۵۴، ۴۷۶)
- ۴۲. مشهور به مسجد شاه
- ۴۳. برخی از منابع این حمام را به همسر سلطان حسین بایقرا نسبت داده اند.
- ۴۴. دختر شاه طهماسب صفوی (عطاردی، ۱۳۸۰).
- ۴۵. با استفاده از نوعی، ۱۳۹۵؛ شهیدی، ۱۳۹۴؛ ماهوان، ۱۳۸۳، ۴۳۷؛ سیدی، ۱۳۸۲، ۵۵؛ عطاردی، ۱۳۵۴؛ مستوفی، ۱۳۱۷ق و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، ۱۰۱۱ق.
- ۴۶. زیر مسجد حوض معرمدار ساخته شده است.
- ۴۷. با استفاده از عکس ماهواره های گوگل ارث، ۲۰۱۹؛ متولی حقیقی، ۱۳۹۲؛ پاکزاد، ۱۳۹۰؛ رهنما، ۱۳۹۰؛ مدرس رضوی و همکاران، ۱۳۸۵؛ مهندسین مشاور طاش، ۱۳۸۵، ۱۳؛ ماهوان، ۱۳۸۳؛ کاویانیان، ۱۳۵۴؛ مک گرگور، ۱۳۳۶؛ عکس هوایی شهر مشهد، ۱۳۳۵؛ لشکر ۸ خراسان، ۱۳۳۳؛ دالمج، ۱۳۴۸ و خانیکوف، ۱۳۳۶.
- ۴۸. با استفاده از عکس ماهواره های گوگل ارث، ۲۰۱۹؛ متولی حقیقی، ۱۳۹۲؛ پاکزاد، ۱۳۹۰؛ رهنما، ۱۳۹۰؛ مدرس رضوی و همکاران، ۱۳۸۵؛ مهندسین مشاور طاش، ۱۳۸۵، ۱۳؛ ماهوان، ۱۳۸۳؛ کاویانیان، ۱۳۵۴؛ مک گرگور، ۱۳۳۶؛ عکس هوایی شهر مشهد، ۱۳۳۵؛ لشکر ۸ خراسان، ۱۳۳۳؛ دالمج، ۱۳۴۸ و خانیکوف، ۱۳۳۶.

فهرست منابع

- اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی استان خراسان رضوی. (۱۳۹۸). لیست بناهای تاریخی ثبت شده. تاریخ مراجعه: <http://mashhad.razavichto.ir/recorded%20monuments-mashhad.aspx>
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن بن علی. (۱۳۰۱ق). مطلع الشمس. چاپ سنگی. طهران: حسن بن علی المرآعی.
- آستان قدس رضوی. (۱۳۷۳ق). صورت و سواد وقفنامه کلیه املاک موقوفه. نسخه خطی. محل نگهداری: کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
- پاکزاد، جهانشاه. (۱۳۹۰). تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران از آغاز تا دوران قاجار. تهران: آرمانشهر.
- حسن آبادی، ابوالفضل. (۱۳۹۱). بررسی تحلیلی جنبه های مصرف

Ottoman Damascus. *Journal of Islamic Studies*, 12 (1), 88-90.

- Keser, A. & Kurt, E. (2016). The Contributions of Waqfs and Urban Development to the Settlement of Public Health Services: An Overview to Turkish Administrative History of Anatolian Seljuks. *Journal of Humanities And Social Science*, 21(10), 66-79.
- Lteif, C. & Soulard, C. T. (2019). Urban agriculture in Beirut, Lebanon: The role of waqf land. *Rives mediterraneennes*, (2), 183-205.
- Nabi, M. G., Islam, M. A., Bakar, R. & Masuduzzaman, M. (2019). Using Waqf for Socio-Economic Development in Bangladesh: Potentials, Challenges, and Policy Directions. In *Ali, Khalifa Mohamed, and M. Kabir Hassan, eds. Revitalization of Waqf for Socio-Economic Development*, Volume II. Springer International Publishing Development, Volume II, 107-133.
- National Imagery and Mapping Agency. (1999). *Mashhad map image*. Retrieved November 8, 2020, from: <https://maps.lib.utexas.edu/maps/jog/iran/txu-oclc-58750648-nj40-16.jpg>
- Nour, H. (2015). Reconsidering the WAQF: Traditional mechanism of urban regeneration in historic Muslim cities. *International Journal of Architectural Research: ArchNet-IJAR*, 9(1), 18-30.
- Obaidullah, M. (2016). A framework for analysis of Islamic endowment (waqf) laws. *Int'l J. Not-for-Profit L*, 18(1), 54-64.
- Saduman, S. & Aysun, E. E. (2009). The socio-economic role of waqf system in the Muslim Ottoman cities' formation and evolution. *Trakia Journal of Sciences*, 7(2), 272-275.
- Suhaimi, F. M., Rahman, A. A. & Marican, S. (2014). The role of share waqf in the socio-economic development of the Muslim community: The Malaysian experience. *Humanomics*, 30(3), 227-254.
- Toru, M. (2018). Transregional Comparison of the Waqf and Similar Donations in Human History 1. *Intellectual Discourse*, 26, 1007-1023.
- Zuki, M. S. M. (2012). Waqf and its role in socio-economic development. *International Journal of Islamic Finance*, 195(1014), 1-11.

- متولی حقیقی، یوسف. (۱۳۹۲). تاریخ معاصر مشهد. مشهد: مرکز پژوهش‌های شورای اسلامی شهر مشهد.
- مخلصی، محمد علی. (۱۳۷۴). مشهد، پایتخت افشاریان. در *پایتخت‌های ایران*. به کوشش محمد یوسف کیانی. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- مدرس رضوی، محمد تقی؛ فیاض، علی اکبر؛ مؤید ثابتی، سید علی؛ مولوی، عبدالحمید و فرخ، محمود. (۱۳۸۵). مشهد در آغاز قرن چهارده خورشیدی (مشهور به گزارش مکتب شاهپور). تصحیح و توضیح: مهدی سیدی. مشهد: آهنگ قلم.
- کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی. (۱۳۷۰ ق). *توجیہات و مقررات. توجیہات. مرسومات. عملہ بیوات. پرداخت مرسوم و مقرری کارکنان مطبخ آستان قدس، مخزن اسناد مکتوب: سند شماره ۳۱۸۶۳*.
- مستوفی، اسماعیل بن حبیب الله. (۱۳۱۷ ق). *آثار الرضویہ*. چاپ سنگی. مشهد: [بی نا].
- مفخم پایان، لطف الله. (۱۳۴۵). *راهنمای شهر مقدس مشهد*. مشهد: انجمن جهانشاهی (جغرافیایی) خراسان، دانشگاه مشهد.
- مک گرگور، سی. ام. (۱۳۳۶). *سفری به ایالت خراسان (ترجمه مجید مهدی زاده)*. مشهد: معاونت فرهنگی آستان قدس رضوی.
- مولوی، عبدالحمید. (۱۳۴۴). *معرفی ابنیة تاریخی خراسان؛ مدرسه قدیمیہ دینیہ نواب. نامه آستان قدس، (۲۲ و ۲۳)، ۲۰۴-۲۱۳*.
- مولوی، عبدالحمید. (۱۳۸۹). *ابنیه و مشاهیر (مجموعه مقالات)*. به کوشش محسن حسینی. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- مهندسین مشاور طاش. (۱۳۸۵). *مطالعات پایه طراحی شهری طرح نوسازی و بهسازی بافت پیرامون حرم مطهر حضرت رضا (ع)*. بخش اول، ویرایش اول. مشهد: طاش.
- نوعی، غلامحسین. (۱۳۹۵). *تاریخ وقف در ایران با تأکید بر موقوفات عباسقلی خان شاملو*. مشهد: انتشارات بوی شهر بهشت.
- ولیان، عبدالعظیم. (۱۳۵۶). *آستان قدس، دیروز و امروز*. مشهد: آستان قدس رضوی.
- Deguilhem, R. (2008). The Waqf in the city. In *The City in the Islamic World*, (2), 929-956.
- Efendic, V. & Bisić, M. (2020). Potentials of Waqfs from a Socio-Economic Perspective: The Case of Bosnia and Herzegovina. *Islamic Finance Practices*, 77-110.
- Kana'an, R. (2001). Waqfs and Urban Structures: the Case of

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author(s), with publication rights granted to the Bagh-e Nazar Journal. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله:

کاظمی اندریان، محمدحسین و نژاد ابراهیمی، احد. (۱۴۰۰). تبیین تأثیرات نهاد اجتماعی-اقتصادی وقف بر سازمان فضایی شهر (نمونه موردی: شهر مشهد در عصر صفوی). *باغ نظر*, ۱۸(۱۰۲)، ۸۳-۱۰۰.

DOI:10.22034/BAGH.2021.254116.4699
URL: http://www.bagh-sj.com/article_131813.html

